

MEDIJAKO THAJ DIGITALNO

sikliple

MEDIJAKO THAJ DIGITALNO

siklize

KLAUZULA PALA AČHAVIPE E UDŽILIPESKO

Dine gindura ačhen o udžilipe e autorenge thaj na mothoven e gindura kataro OEBS, katari misija jal katara lake phuvja save si jekhethane ande misija. OEBS, Misija thaj lake phuvja save si ande gova misija našti te len nisavo udžilipe pala varesavo džungalo reslipe savo šaj te avel andaro kandavipe e gova publikacijako. Gova publikacija čerel buči e phučipenca e čačipesko jal aver udžilipesko pala buči jal pala varesavo bučako ačhavipe koring sako dženo. Kandavipe e specijalne semnurengo e themengo jal phuvjengo na djinavel ni jekh molipesko dikhipe thaj gindi e kataro iklipeško čer, kataro OEBS, kataro čačipesko statuso e gasave themenge thaj phuvjenge, lenge vuče thaj udžile organura thaj institucija jal kataro lengo uladipe e granicake.

Autorura

Ljubić Tatjana

Prof. dr Vujadinović Nenad
Kašić Al-Ammar
Pejović Dušanka
Petričević Paula

Nakhavda

dr Hedina Tahirović-Sijerčić

Iklipesko čher:

**Organizacija pala evropako sigurnipe thaj
kooperacija
Misija OEBS-a andi Crna Gora
Bulevar Džordža Vašingtona 98/VII 81000
Podgorica, Crna Gora
www.osce.org/me/mission-to-montenegro
© Misija OEBS-a u Crnoj Gori ISBN
978-92-9271-036-1**

**Printo: PS Print Studio, Podgorica
Tiražo: 80
CIP - Katalogizacija u publikaciji Nacionalna
biblioteka Crne Gore, Cetinje
ISBN 978-9940-500-23-8 (OEBS Misija u Crnoj Gori)
ISBN 978-9911-561-03-9 (AEM)
COBISS.CG-ID 28700164**

ISTARDIPE

ANGLOALAV:

E turvinjipenge	7
Medijako thaj digitalno siklipe.....	7
Medijako siklipe andi Crna Gora	8
1. Dekodiripe e medijako istardipengo	10
2. Privatnipe thaj sigurnipe	19
3. Reklama	24
4. Amalikane mreža thaj algoritmura.....	29
5. Dženura save ćeren influencija pe amalikane mreža.....	34
6. Mentalno / odjesko sastipe thaj berićet	40
7. Stereotipura thaj anglakrisipa	49

Medijako thaj
digitalno

siklipe

Angloalav

E TURVINJIPENGE

Res e gova Turvinjipendar si te ažutinen e dadenge thaj e dajenge, e manušenge save arakhen thaj bajroven e čhavoren, thaj te ažutinen e medijake profesionalikane manušenge te astaren lačheder hačaripe pala digitalno zuralipe savenca pe lačheder drom šaj te čeren šukar komunikacija e čhavorenci thaj te zuralen len pe pozitivno drom te labaren baro šajipe savo del digitalnikani platforma pe interneto.

Tema e "Turvinjipende" pe lahko thaj hačardo drom sikaven avrečhende konceptura, ideja thaj teorija pala medijako siklipe. Sako kotor e xromosaripesko del xarnipe pala vareso so si aktuelno thaj barikanes, thaj del konkretnikane droma thaj ideja pala familijake vačaripa thaj aktivitetura.

Res e gova Turvinjipendar si te zuralen e dada thaj e daja vi e manušenge save arakhen thaj bajroven e čhavoren te ispiden pes ande medijako bajravipe e pire čhavoren. Gova trubuj te avel pe drom kaj von, e dada thaj e daja, trubuj pe anglunipe te istaren hačaripe e temengo sar si o drom pe savo čeren dezinformacija jal algoritmura. Kana e dada thaj e daja vi e manušenge save arakhen thaj bajroven e čhavoren astaren zuralipe thaj o džanipe te aven medijake mentorura, athoska von zuraven o šajipe pala čhavoren te bajroven uzo pozitivno zuralipe savo si ande digitalne medija thaj tehnologija. Pe gova drom čhavore šaj te sikaven, čeren rodipe thaj phanden pes pe neve droma. Numaj, gova našti te avel bizo zumavipe.

Autorura e lilesko "Parenting for a Digital Future" (E dadesko thaj e dejako arakhipe pala Digitalno Avindipe) - Sonja Livingstoun thaj Ališa Blum-Ros, ando but baro rodipe čerde identifikacija pala trin dominantnikane stilura pala e dadesko thaj e dejako arakhipe (1):

- ✓ E dada thaj e daja save sikavde tehnologija pala bajravipe, kreativnipe thaj pala familijako dragostipe:
- ✓ E dada thaj e daja save sajekh dikhen, crden thaj čeren zuralo zumadipe te čeren lačhipe pala piro andripe – so muken thaj so oprisaren;
- ✓ E dada thaj e daja save na mangel gova thaj save piro intereso thaj gindipe thoven pe avrečhande aktivitetura save si phandine e molipesa e gindipenca e familijako.

Andegova, autorura mothoven kaj varekana varesave familija / njamura si len jekh kris pala jekh čhavo thaj aver kris pala dujto čhavo, jal, šaj te avel, angla opašodjive šaj te oprisaren digitalne platforma thaj džiko jrat gova šaj te paroven pes.

Gova interesantno dikhipe pe funkcija andi adjivesutni familija mothovel kaj naj si lahko te čeren pes gato thaj peske čhavore gate pala digitalno avindipe. Čhavore sikljoven kana dikhen e ičaripe e pherdebršendar. Gova Turvinjipa ka ažutinen tumenge te gindisaren pe savo drom tumen labaren digitalne tehnologije thaj pe savo drom šaj te anen paruvipe ando tumaro „medijako ciknjaripe“ sar bi čerena sasto balanso thaj lači komunikacija.

MEDIJAKO THAJ DIGITALNO SIKLIPE

Medijaki thaj digitalni pašimata sajekh bajrovel pes thaj buhljarel pes. Istarel but avrečhende istardipa thaj tehnologija – tradicionalnikane medija sar si printo, televizija, radio, onlajn medija thaj aplikacije, virtualno realiteto, artifišijalna inteligencija, algoritmura, thaj aver. Digitalni pašimata avela but barikanes ando dživdipe e čhaven ande avrečhande aspektura lenge džuvdipesko, thaj sako čhavo si les o čačipe pe andripe ando digitalno them, so si pindžardo thaj istardo andi Konvencija e čačipenge e čhavorence savi si ando gova konteksto džipherdi thaj lačhardi ando 2021. brš. Komentaro džindo 25 pe Konvencija but lačo jal tabijatli turvinjisarel phuvja sar te arakhen e čhavoreske čačipa ando konteksto savo si andi ekstremni dinamični digitalni pašimata (2).

Vi Strategija katar o Konsilo Evropako e čačipenge e čhavorenge pindžarel kaj e čavre labaren interneto prekal kompjutera, konzolura pale čelipe, tabletura, smart telefonura, thaj odolese o digitalno siklipe pindžarel pes sar biulado kotor e čačipenge e čhavorenge pe mothodipesko tromanipe thaj pe edukacija

Sar jekh e šorutnestar maškare aver problemura si bezex e džanlipesco thaj nanipe e istardipesko pala e daden thaj dajen thaj pala sikavne kana uzo neve informacijake thaj komunikacionikane tehnologije trubuj te irisaren pe piri buči ande bajradipe e čhavorenge thaj te arakhen lenge čačipa, so čerel i zor pe bajrovipe pala generacijako uladipe (3).

Ando gova konteksto, kana godjaveren e komunikacijake naj si dosta te gindinen sar kataro jekh prosto informacijako indjardipe kataro jekh dženo džiko aver – mora te pindžaren kaj komunikacija čhelel fundamentalna, bari rola ande dikhljaripe pala jekhavresko pačape. (4). Andi medijaki pašimata paruvda amari rola: naj sam majbut pasivne dženuura pala medijake istardipa deso amen ulaven len durder thaj čeren thaj šužaren neve.

Medijako siklipe sikljoval amen te sa informacija save avel amen čhunen sama krzo kritikani gindimata. Medijako siklipe si o koncepto ando anglunipe thaj bajrovipe – dinamikani umal savi čerel but disciplina, sar medijaki edukacija, informatikano džanglipe, ekonomija thaj aver pašimata, thaj učharel buhlo spektro but medija, fi lila, bašalipe, online čhelipa, thaj aver. Naj amen ječhimaski jekhavreski definicija pala medijako siklipe, numaj sa ramosaripa si len jekh jekhavresko fundesko element: kritikano gindimatesko bajrovipe.

Medijako siklipe del amenge šajdipe te hačaras, te čeras analiza thaj te das kritikani gindimata katara medija thaj katara medijake istardipa save aven džiko amen, thaj pe agoreste medijako siklipe del amenge vi o džanipe sar amen korkore šaj te čeras medijake istardipa (usp. Aufderheide, 1993) (5).

MEDIJAKO SIKLIPE ANDI CRNA GORA

Medijaki edukacija si o proceso krzo savo o dženo avel medijaki siklo, a gova gindisarel kaj kritikano dikhel, čerel analiza thaj hačarel medijaki istardipeski zor. Gova šaj te čerel pes formalno, krzo aktivitetura e gasave manušen save si len udžilipe pala arakhipe thaj bajrovipe e čhavorengo, sar si edukativno sistemno, thaj biformalno, te phenas, krzo sićipe ande nevladine organizacije. Rola thaj udžilipe pala medijako siklipesko bajrovipe si len diferentne subjektura – phuvja krzo institucije, sar si ministarstvura pala edukacija jal regulatorna trupura pala komunikacija, thaj e dada thaj daja vi e dženuura save arakhen thaj bajroven e čhavore.

Crna Gora arakhel pes ande anglune fazura ande medijako siklipesko bajrovipe, numaj kate si o interesno thaj anglalipe maškare institucije thaj organizacije save ičharen pes e temencar katari medija thaj edukacija.

Koring Indekso pala medijako siklipe andi Fonacija pala putardo amalipe, Crna Gora arakhel pes but telal: pe 32. than maškare 35 phuvja (6). Pe gova problemno sikade pes 2017. ande JUFREX andi analiza pala medijako sektoro andi Crna Gora kaj si romasardo kaj amari phuv perel ande grupa kaj si evropake phuvja save si durder andi angluni implementacijaki faza pala medijako siklipe krzo legalnikano framno.

“ Nane krisura/zakonura niti gati institucija te éeren medijaki siklipeski promocija, te éeren koordinacija pala aktivitetura save si phandine uzo medijako siklipe jal te den mothodipe kataro medijako siklipe maškare fortune”, mothol pes ando dokumento (7).

Adjive si éerdi agoreski faza andi bući pala Nacrt e Zakonesko kataro audiovizuelno medijako ažutipe, andi harmonija uzo Direktiva EU kataro audiovizuelno medijako ažutipe, savo ka éerel lačheder thaj but kvalitetni protekcija pala cirrabršenge dženura e došale istardipendar.

Andi goja analiza si turvinjipa ande save si romasardo kaj o koncepto pala medijako siklipe , lačo éerdino uzo politikako framo EU, trubuj:

- ✓ te thoven andre ando zakonura save lačharen medija;
- ✓ te bajroven nacionalnikani politika pala promocija pala medijako siklipe ande sa segmentura;
- ✓ Vlada trubuj te arakhel lungovakteski šema pala aktivitetura save éeren anglalipe pala medijako siklipe ;
- ✓ E Agencijake pala elektronikane medija trubuj te den udžilipe thaj manuškane resursura te tradel medijako siklipesko bajrovipe, te éeren koordinacija pala sa aktivitetura ando partnerstvo e udžile ministarstvurenca.

Nevo Zakono katar e medija savo sasa istardino 2020. brš vi o Zakono katar elektronske medija udžilisaren medija te arakhen pačape e čhavorengo thaj e cirrabršengo. O istardipe savo šaj te daraden sastipesko, čhamalipesko, intelektualno, emotivno thaj socijalno bajrovipe e cirrabršengo mora te avel thovdo dikhlikanes sar lačo, dikhlo semno thaj trubuj te avel dino pe drom kaj naj len o šajipe pala lesko labaripe e cirrabršenge čhavorendar.

So mothoven rodimata?

Varegaći dikhline godjipa mothoven amen kaj andi Crna Gora:

- ✓ 1/5 e dada thaj e daja na den sama jal cirra den sama pe beršipenge semna save si adekvatne pala varesavo TV istardipe, a 1/3 e dada thaj e daja muklen čhavoren te dikhen TV istardipa save si len semno kaj naj si pala lengo čhavorengo beršipe (8).
- ✓ Palacirra dopašin e dada thaj e daja thaj paša jekh trinto čhavorengo ašunde pala o termino xoxade nevipa – numaj butore na džanen lesko gindo (9).
- ✓ Palacirra 40% čhavengo gindisaren kaj si pharo te pindžaren bičačo/bikorektno nevipe pe televizija. E dada thaj e daja si pe gova phučipe djinaven pe piro kadiripe e molipesko pala informacijako čačipe. Vi pala e dada thaj daja gadija i pala e čhavoren si majpharo te djinaven TV informacijaki čačimata (10).
- ✓ Buhlino pačape ande teorije e xoxavdipengo: trin kataro pandž forutnengo andi Crna Gora pačaven kaj kate si garudini grupa e zorale manušen savi éerel kontrola e saste desisajvipa e themeste, sar vi kana sasa o korona viruso savo si e gindesa éerdino thaj buhljardo sar biološko sastro/oružje savo varese themeske zurale labaren pala piro politikako jal ekonomsko theripe (11).
- ✓ Amalikane amalipa/čercura si len autoriteto kana si informacijaki kontrola: rodimata mothovel kaj ando rodipe pala varese informacije, buteder deso dopaš forutnen mothoven kaj kana djinaven vareso von naj len pale gasavo gindo e govenca, a sako dujto forutno zumavel te astaren informacijako čačipe save astarde kana phučle amala jal familijake dženura (12).

1.

DEKODIRIPE E MEDIJAKO

istardipenga

"Te ćiri dej vaćarel tut kaj kamel tut – phuć duj droma"

Klidutne tema:

- ✓ So si medijaki bičhaldi vorba thaj so godjaveras kana vačaras kaj si o istardipe jekh konstrukto
- ✓ Sar te dikhas thaj e kritikasa ćeras o molipe pala istardipe andari medija
- ✓ Pe savo drom dezinformacija thaj medijake manipulacija “mahrisaren” amaro informacijako buhlpe thaj so šaj te ćeren pala gova

Klidutne termina:

- ✓ Medijaki reprezentacija (dikhljaripe ande medija), medijako siklipe, bičaće jal bikorektna informacije, dezinformacije, bilačheodjeske/džungale informacije.

Amaro sakodjivesko zumadipe našti te ćerel o sigurnipe pala sasto džanipe e themese savo si adjive, sevep e neve informacijake thaj komunikacijake tehnologija (IKT), odolese so si butvar ande varesavi relacija thaj so si hiperphanglo. Gadija vi amaro džanipe e themese vi amare thanese e gova themeste si ande majbari relacija, a medija (ando majbuhlo gindipe) si lenge klidutne arljara/posrednikura.

Odolese, but importante si te haćaren kaj medija našti te aven objektivna dikhavna e čačipesko. Von na ćeren thaj na indjaren amendje o čačipe pe „objektivno” drom – medija pale-dikhljaren, ćeren forma thaj laćharen čačipe kaske kotor vi amen sam. Von ćeren zor thaj handukes ćeren forma na numaj amaro džanipe e themese deso vi amare gindura [PP2].

Gindura mothoven importantne faktura e ićaripestar, tendencija pala amari pozitivni jal negativni reakcija koring varesave savipura, objektura jal situacija (13). Von ćeren pumen koring personalno zumadipesko fundo vi andi relacija e averenca uzo but diferentne faktorura save si maškar amenge. Našti te phenen sar gova si numaj o džanipe kataro vareso odolese so von istaren emocije thaj haćaripa sar vi amari bući ‘pala’ jal ‘opro’ objektura e savenca si andi relacija.

Gindo si les bisadani struktura savi djinavel trin komponentura:

- ✓ haćaripesko (kognitivno) – savi astarel na numaj varesave džanipa, deso vi kanala thaj krisane ginda, thaj gova save si len baro mol
- ✓ emocionalno (afektivno) – sajekh djinaven pozitivna thaj negativna haćaripa koring o šej pe savo si ande relacija
- ✓ vodjalo (konativno) – savi phangljol andi tendencija te ćeren vareso andi relacija pe objekto e ginduresko, te ažutinel pes gasave ginda koring save si amen pozitivno gindipe thaj te aćhaven gasave koring save si amen negativno gindipe

Pala riparde komponentura e gindesko laće phenen štar dimenzija e komunikacijake mas-medija (14): kognitivna, emocionalna, estetska thaj moralna/ćhamalikani. Najisimo pala gova strukturno čhutipe, medijake istardipa thaj bičhaldi vorba si len baro zor, loćhipe thaj laćhi bući ande formacija pala amare gindura, thaj gasavenca vi e dromeste pala amaro ićharipe.

Kon ćerel medijake istardipa?

Medijake istardipa pala tradicionalne thaj neve medija na aven pe lahko drom – e manuša ćeren len, dženuma save si len pire gindura, ćiravipa, molipe, anglakrisipa thaj specifične resipa. Thaj algoritmura e savenca aven informacije džiko amen pale gasavo ćerde manuša. Gova šaj te aven žurnalistura save ćeren thaj ulaven medijake istardipa sar bi informirinen amenge kataro importante desisajvipa. Pale gasavo, gova šaj te aven influencura pe amalikane mreža, autorura e podkastengo, blogerura, thaj aver. Numaj save nevipa si čačas importantna? Thaj pala gova ćeren molipe varesave manuša jal grupe e manušengo. Alope jal selekcija e temengo save si ando mothodipe si importantno kotor pala žurnalistikani thaj editorijaki bući thaj angluno porado pala medijaki reprezentacija e čačipesko. Varekan gova informacija ažutinen amen te indjaras e krisura, varekan den amen dragostipe, a varekan– uzo amaro sasto haćaripe jal na – ćiraven amen ando vareso, jal kana si ando phućipe nevo šampono opro peruti thaj lesko ćinipe, lobaripe varese gejmerske platforme jal alosaripe pe avindo alope.

Medija sar informativnikane portalura, televizija thaj lila, thaj dženura save si pe amalipenge mreža si majimportante informacijake posrednikura. Praktikano savore sakodjive roden informacija pe interneto, numaj cirra vareko djelo krzo siklipe sar te čerel molipe thaj sar te labaren labaripe e informacijako. Sikljovas dromal thaj krzo zumadipe, numaj te li si gova dosta te avas pačavne 'digitalne mentorura' e čhavorengi thaj e ternenge koring save amen istaras an godji sar kataro bijande 'digitalne džangle'? Itakaj e čhavore na pačaven digitalno džanglipe pire dada thaj daja, ande kontrola pala čačipe thaj kritikano molipe pale medijake istardipa mothoven kaj čhavoren si len džungalendar, bizuralendar čerdipe lendar.

Pe fundeste e informacijengo save si trujal amenge amen indjaras krisa e amare džuvdipesa: sar te daras e amare sastipesa, pašutnipesa, pala savo dženo te alosaras, thaj aver. Te informacija pe save amen fundaras amare krisa naj si čačutne, athoska ni amare krisa našti te avel ando amaro interesu.

Medijako siklipe fundarel pes pe kadiripese pala kritikani analiza pala medijake istardipa save našti te pijas pasivno thaj našti te ulavas bigindisardo, deso amen trubuj te džas telal len, handuko, odolese so si čerde te vazden amari sama thaj te ortosaren thaj čeren forma pala amare gindura, godjaveripe thaj inčharipe ando mangipesko drom.

Sar čeren dekodiripe pala medijake istardipa pe sigo thaj godjalo drom?

Phanden an godji kaj crden e autosa thaj trubuj sigo te anen i kris sar trubuj te džan andari jekh džiko dujti traka pe autodromeste. Gova proceso pala anipe e krisako terdivel varegači sekundura: dikhen retrovizorura, dikhen palal, den žmigavco thaj džan andi dujti traka. Sar gova, ando gova kotor e romasaripesko amen das but sige dromura pala kontrola e istardipesko savi šaj te labaren ando sakodjivesko džuvdipe thaj ando vačaripe e familijasa.

So bučhol: O gindipe – del sama pe krisako anipe thaj pe o drom pe savo dživinen piro džuvdipe. Tumaro čhavo, šaj te avel, kaj si les o gindipe kaj trubuj te avel džungado athoska paširač thaj te xal o čipso pala sako xapesko vaktu, numaj tumen sar pherdebršenge, šaj te avel, godjaveren avrečhande thaj tumaro gindipe si avrečhando. Ando nevipe si but importante te hačaren te li von djinaven e godjipe e averendar kataro vareso desisajvipe jal djinaven čačipesko nevipe savo čeren tumaro informipe sar tumen šaj te čeren piro gindipe e varese temese (15).

Kontrola e informacijako

Neve medija ande neve tehnologija thaj neve forma save majbut čeren neve '**medijake profesionalcura**' – e manuša save dživinen e produkcijatar pala medijake istardipa, save naj len udžilipe koring profesionalnikane thaj etikane standardura andi žurnalistikani struka. Gova si jekh e sevepestar andar savo bajrovipe thaj avrečhandipe e informacijengo na avilo džiko lačheder thaj buteder kvalitetno informisiripe.

Sar bi pe adekvatno drom istaras, hačaras thaj pe kritikano drom čeras molipe pala medijaki bičhaldi vorba savi si sajekh o konstrukto, but droma roba, pe pharipe, gova bičhaldi vorba naj la barikanipe koring profesionalne thaj etikane postulatura pala čerdipe pala medijake istardipa, thaj andar gova šaj te labaren but avrečhande metodura. Jekh lendar inzarel amenge Media LitKit.

1. Kon si e bičhalde vorbako xajing? Savo medijo del avri bičhaldi vorba thaj kon ačhel palal medijake zeja?

AUTORIPE: Kon romasarda teksto jal kon čerda o snimko /video-xramope/ emisija? Savo si džuto e medijako kaj istardipe avilo phučardo? Džanes tu o medijo kaj o istardipe avilo phučardo thaj si tut o pačape koring gova medijo? Kana thaj sar iklel o teksto /video-xramope/ emisija? Isi gova teksto ande aver medija thaj isi gova istardipe pale gasavo? Te si avrečhande, sar ka alopes kahće medija thaj e istardipese šaj te pačaves jal čhudes les sar bičačo thaj džungalo nevipe? Sar čerdan o gindipe e bipačamne medijake? Pe savo drom šaj te dikhes savo si medijo ando phučiipe? Pačaves tu ando čačiipe e informacijako thaj pe save faktura si fundosardo gova gindipe? So si ande bičhaldi vorba čačiipe a so si gindipe?

2. Savi tehnika o medijo labarda te bi lela mrno vardipe / sama? Sose gova informacija bararda mo vardipe, a varese aver naj?

FORMATO: Pe savo drom si čerdi medijaki bičhaldi vorba? So dikhes? Savi bojava, forma, bašiipe, biašundipe? Savi si kompozicija, dičiipe, o than e kameresko (savi del sama pala o than kaj si o dženo savo čhuvel sama)? Save mothodipeske tehnika si labarde ande čerdipe pala medijaki bičhaldi vorba? So vačarel o anav / naslovo e teksturesko / video-xramopesko? Savo hačaripe / emocija zuralel o teksto / video-xramope? Sose? Te li čiri emocija zuravel čiro dujenipe thaj bipačape kaj vareso „khanjarel“ / naj pesa e istardipensa?

3. Sose thaj sar aver manuša hačaren gova bičhaldi vorba avrečhande mandar? Pe savi publika“resel” poruka / bičhaldi vorba?

AUDITORIJUMO: Kahće si dino / trubuj te resel gova teksto / video-istardipe? Pe save dženura šaj te čeren emocije thaj save palpalunipa šaj te čeren / čhelaven? Ačhaven tut vareso andi komunikacija, e čhibate save si labarde ando teksto / video-xramope / emisija, thaj sar gova azbal tut ? Sar gova azbal aver manušen?

4. Save molipa thaj ideja promotil pes ande gova bičhaldi vorba? Te li si vareso bistardo / ačhado thaj so? Savo si “gođipe” e temesko savo si mothodino late?

ISTARDIPE: Savi bičhaldi vorba bičhalel o teksto / video-xramope / emisija? Savo molipe, gindipa thaj ideja promotil medijaki bičhaldi vorba? Prepoznaješ Pindžares tut varese politikane, ekonomikane jal ideologikane aspektura andi medijaki bičhaldi vorba? E savensa sam akharde te čeras amari identifikacija? Kahće gova gindipe e themese perel gova bičhaldi vorba? Save ideja jal perspektiva si bistarde / ačhade?

5. Savi res si la gova bičhaldi vorba? Save Koje efektura / čerdipa mangel te resel?

Res: Kon čerel kontrola pala čerdipe thaj buhljaripe e bičhalde vorbako? Kon si les o mištipe e bičhalde vorbatar, a kahće nane thaj šaj te došalel? Kon počinda gova bičhaldi vorba? Kon si les o mištipe pala lako čerdipe thaj buhljaripe: themutnipe, privatne interesura, pojekhto /individualco jal institucija? Inčares tut dujendipe kaj vareko počinda te ikljovel gasavo istardipe? Save si sevepura thaj kon šaj te theren e govestar? Isi kate ande bičhaldi vorba vareso so si ačhado? Gindisares tu kaj gova informacija trubuj te džipheren e vačaripensa savo vačarel varesavo vorbako manuš, jal džipheren e neve podatkurenca jal čeren putardipe pala nevi, avrečhandi paramiči?

Angla deso vareko medijako istardipe tumen ulaven pe amalikane mreža, jal fotografija, teksto, video-snimko jal mima, den godji kataro pačivalo istardipe thaj den kontrola pala piri emocija thaj sajekh labaren len sar ičiipe an godji pala informacijaki kontrola.

SO BUČHOL: Xajing si o anglunipe jal o bučim. Ando medijako vačaripe i xajing si žurnalisto savo romasarda paramiči, thaj savo labarel pire xajinga pala informiripe (e manuša e savenca vov vačarel). Te phenas / pala egzemplo, andi škola si o dženo savo angluno astarda mothodipe savo džal ande rota pala jekh djive jal kurko. Importantno si te čeren kontrola e xajingake e paramičako sar šaj te den i kris te li si paramiči čači thaj fundosardi pe čačiipe jal numaj vareko gindipe (16).

Čeren kontrola e informacijako jal gindipe ando savo bipačaven gadija so tumen ka zumaven te roden originalni xajing e informacijako. Čeren analiza thaj roden te li kate o anav thaj alav e xajingake, isi čače romasarde thaj lače pindžarde referenca vi gači si pačavne pala paramiči. Bipindžarde xajinga, ačhavipe e kredibilne xajinga jal

labaripe pala navodi "koring amare džanglipa", sar vi labaripe e statistikako, podatkurengo, dokumentarengo, snimkurengo bizo alav katar von avile, trubuj te " phabarel loli jagači" pala vardipe ando molipesko dikhipe pala čači e informacijako.

SO BUČHOL: Verifikacija si kontrola katar avili varesavi informacija jal dženo. Ando realno dživdipe, gova šaj te gindisarel kaj o karnalo / policajco, poštaro jal phirno mothoven vareki identifikacija sar šaj te džanen kaj san čače dženuza pala save von den vorba kaj san. Pe amalikane mreža šaj te dikhen vunati značka uzo cikni kvaka, savi e manušenje del džiko džanglipe kaj si o nalogo verifikovano jal kaj si autentično.

Pale gasavo, trubuj te čeren kontrola vi sar e gova nevipese den raporto thaj mothoven aver xajinga thaj medija, vi te li si kate linkurja save si phandine e istardipensa, a save šaj te avel džipherdino drom pala kontrola e informacijako.

Andegači na resaven te roden čači, pačamni xajing e informacijako thaj tumaro rodipe džal hamimo, astaren pale, zumaven e avere avrečhande alavenca thaj avere lokacija e rodipesko. Andegači pale aven ande korri ulica gova ka avel jasno vardipe te na ulaven dujto istardipe jal te ulaven les uzo krititako dikhipe / liparipe / phuči.

Medijaki manipulacija (eng. Information disorder)

Nikana ande nakhlipe / historija e medijako e medijake manipulacija save si len avrečhande džuta na čerde thaj na buhljarde zuralendar thaj sigendar deso ando gova digitalno jal ando nevo mas-medijesko vakt. Sar butvare rodimata (17) mothoven, xoxavde nevipa thaj krla buhljaren but sigender e čače nevipendar – analiza savi čerda rodipesko timo čerda rodipe 'kaskada e krlengo' pe Twittero kataro 2006. džiko 2017. brš thaj zurarda o gindipe kaj pala čači trubuj šov droma buteder vakt deso pala xoxavipe te avel džiko 1500 manušen (18). Andegova, sar čerde o šajipe pala bajripe pala medijake manipulacija, neve tehnologija pale gasavo dije alatura pala zurardipe pala autentikane ikliste informacije.

Si amen budeder tipura e medijake manipulacijengo, numaj gova generalno šaj te ulaven ande trin grupa(19): bikorektno informisipe (eng. misinformation), dezinformisipe (eng. disinformation) thaj džungalo jal maliciozno informisipe (eng. malinformation):

- ✓ **Bikorektno / bičačo informisipe** – Bičače informacija save parujen bizo gindipe te anen i doš. Tipurja pala bičačo informisipe si bangi jal xoxavni veza thaj xoxavno istardipe. Bangi veza mothovel o informacijako azbajipesko tipo kaj si naslovura, vizuelno istardipe thaj romsajvipe talo fotografija savi na romasarel o tekstualno istardipe. Xoxavdo istardipe, sar satira jal parodija, našti te den gindo te xoxaven, numaj gova istardipe varese manuša šaj hačaren jalo so šaj te anen len ande xoxadipe.
- ✓ **Dezinformisipe** – Bičače informacije save čeren pes thaj parujen pes uzo gindo te indjaren i doš. Gova informacijako azbajipesko tipo djinavel manipulirano istardipe savo čerel xoxavno narativo andare realne jal čerde editorijake elementura; pseudo-istardipe jal istardipe andare xajingendar save xoxavno mothoven pes; bango jal xoxavno konteksto savo čerel pes kana autentično istardipe thovel pes ando xoxavno informacijako konteksto; thaj xoxavno / kobajagi istardipe savo istarel čačimateske došale informacije thaj gindura. Von ikliste e gindesa te xoxavno gindo mothoven sar čačimata thaj te anen i doš
- ✓ **Džungalo / bilačo informisipe** – Informacija (našti te avel bičače) save parujen pes thaj buhljaren pes uzo gindo te anen i doš. Tipurja pala gova džungalo informisipe si o thavdipe e informacijako sar bi čeren pala nesavo dženo džung; dar thaj xoljardi vorba.

Egzamplo pala informacijako azbajipe:

Foto-forenzika

Manipulacija e fotografijenge si phuri sar vi fotografija korkori. Adjive si džanglipe thaj hasilpe ko vast savoreng, uzo relatino prosto tehnologijako labaripe. Foto-forenzika mothovel o skup e tehnikako savenca amen dikhas te li si fotografija savi si angla amenge autentični, te li si ande xaxavno konteksto, thaj te li si čerdo lako retuširipe jal si manipulativno čhindi.

Google reverse image search, <https://images.google.com/>

Si len prdal pes fotografija numaj na džanen katar avili jal našti te džanen te li si fotografija fotošopirimi? Ando rodipe tumenge šaj te ažutinen Guglovo sistemo pala „irimo“ rodipe e slikengo, savo čerel gadija so ande umal e rodipesko čeren kliko pe ikonica kaj si foto-aparato, crden fotografija savi si pe računaro, telefono jal pe varesavo sajto. Guglo del tumenge sajtura pe save si labardi fotografija, sar vi avere fotografija save si čhutine lake. Si len opcija te lipisaren URL slikura save si tumenge interesantne, alopen pala varesavi den godji kaj si manipulativna, kaj si došalo romasardi, kaj si manipulativni, kaj si kropovana, fotošopirimi, jal te den slika andre kataro tumaro kompjutero jal telefono.

Yandex, <https://yandex.com/images/>

Andegači Guglo sistemo „irime rodipesko“ na čerel mištipe (varekan lesko dometo si les granica andar arakhipesko e autorengo čačipengo) thaj te si kate o irisaripe savo tumen rode, o bučim e fotografijako pe čhutino sistemo šaj te roden pe rusko sajto "Jandeks".

Čeren kliko pe ikona pe foto-aparato, crden slika kataro piro kompjutero jal varesavo sajto thaj "Jandeks" čerel thaj čhinel tumenge ande but kaza misterija.

SLAJDO: Tineye, <https://www.tineye.com/>

Pala lačno rodipe pala nakhlipe pala jekh fotografija sar vi pala nakhlipe pala lako paruvipe, šaj te džan pe serviso "Tinaj". Vov čerel pale gasavi buči sar Guglo thaj "Jandeks", numaj vov del but podatkura save našti lahko te roden pe duj avere. "Tinaj" si but baro kana si importante te roden kaj gova fotografija avili angluno drom.

Dipfejk programura

Amen šaj te rodas slike numaj ako si anglal varekaj putardine. Andegači ako naj si, athoska rodavne našti te čeren komparacija. Kate si baro alope pala dipfejk programa, sar pe egzemplo sajto <https://thispersondoesnotexist.com/>. Sar čerel gova sajto? Gadija so mothovel tumen i slika e manušenje save na egzistirinen! Softvero phandel e manušenje slike ande fotografija save čerel but autentično. O dženo savo dikhen pe ekranu na mothovel pes khanikaske džiko gova trenutko kana tumen putarde o sajto. Gova softvero šaj te čeren but milijarde fotografija, buteder deso si kate e manušen pe phuvjate, thaj te vareko mangel te čerel kontrola pala autentičnost pala fotografija našti te resel odolese so nane aver te čeren komparacija.

Majimportante drom pe savo šaj te bajroven interesipe thaj trubujipe e cirrabršenge te sajekh phučen medijake istardipa si te phučen o phučipen thaj lengo phiravipe e kritikane vačaripengo maškare dada thaj daja /dženura save arakhen thaj bajroven e čhavoren thaj čhavore. Gova aktiviteto na trubuj mothovel e čhavoreng e sar udžilipe jal sar vareso so mora te čeren, deso gova vačaripe šaj te ortosaren pe motivacijaki rig uzo neve anava sar si, pala egzemplo, „bižajimata“ jal „e detektivenge čhelipa“, thaj čeren len pe interesanto, lačno thaj mirno drom. Angluno impulso si sako vazdipe e džanglutne manglipengo, a but importante si te dada thaj daja čeren praksa pala cirra po cirra vaktesko tradipe thaj analizipe pala medijake istardipa e pire čhavorenca. Lenge relacija na trubuj te avel sar kontrola thaj demonstracija e zuralipesko koring čhavoreng e, deso sar vačaripe uzo čhelipe thaj irisaripe pe garadine alava jal sar jekhethano rodipe e irisaripesko pe avrečhande phučipa.

Hačaren pire medijake siklipen: Ramosaren gači sahato sako djive ando prosjeko bešen uzo: amalikane mreža (Facebook, Instagram, TikTok), YouTube, bašalipe, nevipe, Viber (thaj aver platforma pala komunikacija), TV, radio, lila, ašunipe e podkastesko (šaj te romasaren but aver kategorija). Athoska, djinaven sa sahatura. Šaj te avel kaj uzo avrečhande medijake istardipa

bešen buteder deso 24 sahatura – gova si fenomeno e multiskringako, pala pe pala jek vrsta multitaskinga, savi djinavel simultano labaripe duj jal buteder ekrana, sar ando jekh vakto film-dikhipe, muzikako-ašunipe ande palunipe thaj romasaripe prdal telefono.

- ✔ **Pindžaren pes e medijake siklipenca pire čhavoren:** Gaći si lengi “multiscreening” suma? E gindipensa pašaven koring lenge medijake siklipa thaj ačhaven an godji kaj opripe but droma čerel kontraefekto, thaj kaj lengo sigurnipe thaj kadiripe ande neve medija anel bajrovipe e kadiripengo e savensa šaj te čeren informacijaki kontrola thaj kritikane analiza e medijake istardipengo
- ✔ **Zuralen sasto skepticizmo:** Ažutinen e cikne thaj e bare čhavoreng e te istaren siklipe pala analiza e medijake bičhalde vorbako. Gova šaj te avel e postura pe Instagramo, naslovura e tekstura thaj video prilogura, TikTok istardipa. Phučen jekhetane lenca res e alavengo, slikura thaj video-snimkura save dikhen.
- ✔ **Čhelen čhelipe „Dikhen oglaso“.** Kana dikhen oglaso (jal si putardo kaj si oglaso, jal si ando phučipe garadino oglaso, jal sponorisano istardipe kataro vareso influensero jal aver) phučen e čhavoren te li hačaren so oglaso bićinel. Varekan si putardo, varekan naj. Roden jekhethane lenca sose varese slikura, bašipa thaj alava labaren pes pala bićinipe pala varese proizvodi jal pala promocija pala vareke ideja.
- ✔ **Rašomonijada – Roden e čhavorenc a avrečhande riga e paramičako.** Labardo primjera andari sakodjivesko dživdipe, ažutinen e čhavoreng e te dikhen avrečhande perspektive pala pale gasavo desisajvipe. Pe egzemplo, čingara maškare phrala thaj phenja šaj te avel lačho primjero pala vačaripe. Putaren lenca vi kontraverzikane tema thaj phiraven len te den gindipa e savenca naj len jekhethanipe tumenca, sar bi lačheder hačaren avrečhande gindipa.
- ✔ **Čhelen “Te li te ulavav?” čhelipe:** Astaren vačaripe e čhavorenc a paša istardipe savo majbut ulaven e pire amalenca. Save san gova istardipa (video-snimkura, postovi andare amalikane mreže, mimovi, fotografije)? So del lenge motivacija te ulaven gova durder? Vačaren e čhavoreng e kaj si zurale emocionalne reakcije o semno kana trubuj te dikhen o istardipe, thaj te terminura sar “uznemirujuće”, “šokantno”, “daravno”, “bipačavno putardipe / rodipe”, “ikljoven detaljura” den o drom pe senzacionalizmo thaj klikbejt. Phučen len te li dikhen pala čačipe e istardipesko anglal deso bičhalen gova durder? Te li avile ande situacija kana uladile vareso istardipe pala savo athoska realiziren kaj si bičačo, thaj savi si lengi thaj lenge amala reakcija pala gova?
- ✔ **Muken pes andi jekhethani detektivski avantura:** Vačaren e čhavorenc a pe tema informisipe thaj jekhethane čeren kontrola pala varesi informacija savi si interesantna e čhavoreng e krzo avrečhande xajinga. Bajbare indikatora save mothoven kaj pala o istardipe trubuj te čeren džipherdi kontrola:

Te tumen dikhena kaj si but lačho te avel čačipe.

Te resel tumare implicintikane predrasude thaj gindura.

Te čeren eksremno pozitivne jal negativne emocija

- ✔ So si čačipe, a so si gindipe: Phučen te li hačaren uladipe maškaro čačipe thaj gindipe, jal komentarura. Čačipa si informacija save si len dokaz / mothodipe, dokumentacija, podatkura, džiko gindipa si izazura pala godjipa thaj gindura. “Mars si planeta” thaj “Šaj te avel kaj pe Marso akana šaj te dživinen sar pe Phuvjatar” – gova lavjorura mothoven primjero e uladipesko maškaro čačipe thaj gindipe. Odolese, trubuj te čeren uladipe maškare žurnalistikane žanrura sar si nevipe thaj raporto save si len informativno karaktero thaj save si andi relacija koring čačipesa savo mothoven pes andaro aver desisajvipe, džiko ande komentari mothoven gindipa thaj godjaveripa katar lenge autorura.

Garovel kate o senzacionalizmo?: Andegači dikhen ando pes zurali emocionalni reakcija pe djinado nevipe, šaj te avel kaj si o alav katraro senzacionalizmo, odlese dezinformacije si len senzacionalistikaki komponenta. Lesa zuraven emocije, zuraven ilesko jab thaj džungalipe e publikako, sar bi avela baro djinašipe, dikhipi jal džindo klikura, si phiravel džiko baro profito. Senzacionalistikake nevipa but droma žan ando privatno dživdipe, dukhaven pačape, éeren etiketa pe džénura pe but bilačo drom, romasaren detaljuljar andaro bibaxtalipe thaj tangaripe.

Pe gova mothoven terminura save si ande naslova sar “uznemirujuće”, “šokantno”, “daravno”, “bipačavno putardipe / rodipe”, “ikljoven detaljura” thaj aver.

2.

PRIVATNIPE THAJ

sigurnipe

Klidutne phučipa

- ✓ Sar te arahken o privatnipe thaj sigurnipe e čhavoresko ando internetsko vakto?
- ✓ Trubuj amen šerenting čačes?
- ✓ So si o riziko džiko pe čhavo e neve mediija čeren o zor ?
- ✓ Sar te čeren o balanso?

Klidutne terminura:

- ✓ O privatnipe thaj sigurnipe, šerenting, digitalni vurma, online reputacija, imidžo thaj identiteto, kontrola thaj mediija, sajber-tangaripe

Khonik nane o sigurnipe pe interneto.

Gova si prosti čačimata, pala savi našti te čeren negativni vorba. Savore ciden e pale gasave daravipendar, e pale gasave dukhendar. Pale, dilipe si te peren andi paronija. Godjasa si te zumaven te čeren e došaki kontrala. A angluno porado ando isavo jatrope thaj e fuljaripeste e palpalunipengo si e dijagnozijako čhinavipe. Bistum: Khonik nane o sigurnipe pe interneto.

Kana džan andi relacija, kana čeren “onlajn statuso”, kate šaj te aven rizikura thaj daravipe / džungalipe. Pe agoreste e agorura, pale gasavo si kana džan pe ulica. Zbog toga Andar gova e dada thaj e daja na mukhen amen korkore pe ulica gadija sigo, džiko na den amenge o siklpe e vareke fundeske šejengo: prdal pe ulaci nakhel pes pe pješčko nakhipe, angluno dikhes pe stingi, athoska pe čači rig, thaj pale pe stingi. Te si pe dujto agoreste e nakhipesko o semaforo, ažučares pala zeleno memeli pala pješakura. Athoska pale dikhes pe stingi, thaj pe čači, thaj pale pe stingi rig – pala sako sigurnipe. Athoska crdes po drom / nakhaves – so sigeder gova lačheder.

Sar gova e dada thaj e daja džanen? Von korkore zumaven gova thaj džanen kaj gova lačhes čerel. Sikljovde te arakhen pes, thaj džanen sar gova kadiripe šaj te den e čhavoreng.

“Pherdebršenge sam, o Devla bareja” tumen ka phenen. “Džanas sar trubuj. Naj si numaj o alav e nakhipesko prdal pe ulica, sikljas len but e averengo so ažučaren les othe avri.”

Sasto čačes. Sose o siklpe e čhavoreng e sigurnipese pe ulica trubuj te uladen e siklipesstar e čhavoreng e sigurnipese pe interneto? E, kate si but pharo mothodipe ako ko anglunipe na vačaras korkore pes:

“Pherdebršenge sam, o Devla bareja, a na džanas sar trubuj!” Butivar si gadija. Vačardam: angluno porado kaj šaj te činas palpalunipe si čhinavipe e dijagnozako. A kate si čerčo thaj kotorvalo gindo: džanen kaj o džanglpe e govestar nane, ande kapaciteto savo amen mangas, thaj vi amen save romasaras gova. Nane khonik. Thaj vareke amendar si len e čhavore thaj ulavas pale gasavo pharipe tumenca. O them parugel pes majsigo thaj pala sasto manušipe si gova nevo. O manušipe nane o džanglpe sar te ažutinel čačes thaj pala savore e gova zumavipesa / nevipesa. Ando čačipe, sa avel but komplikovano kana dikhen sar e čhavoren sigo thaj rano sikljovent buteder e amender. Gova šaj te čeren amen bari frustracija, numaj našti te čudel amendar amaro majbaro e dadengo thaj dajengo udžilpe (eng. parenting).

Uladipe e podatkujra

Hajde odolese te konkretni paramiča e privatnipese thaj sigurnipese e čhavoreng pe interneto astaras e teriminestar šerenting (eng. sharenting).

Šerenting iklista e phandipestar andare duj englikane alava – “share” so si uladipe thaj “parent” so si o dad jal i daj / roditelj. Gova si andi relacija pe daden thaj dajen save den but slikura thaj video-snimkura e pire čhavorengo pe amalikane mreža.

Ando adjivesutno vako but dajen, daden jal e dženura sava arakhen thaj bajroven čhavoren (thaj but avere familijake dženura) pe amalikane mreža den e slikujra thaj snimkura e čhavorengo save kamen. Gova praksa icaripeski ande digitalna pašimata astarta bašaduno anav – šerenting. Normalno si te, andar but kamipe thaj barikanipe, e dada thaj e daja mangel te ulaven e amalenca neve “reslipa” jal simpatikane miškopa e piredar ciknedar heroinendar thaj herojendar. Numaj, trubuj te aven godjate kaj šerenting čerda i digitalni vurma e čhavoresko savo naj les o šajipe te čerel o kris e pire vodjasa. Pale gasavo, pe gova drom, but droma čeras onlajn reputacija e čhavoresko, jal “pe piri vast” amen čeras konstrukcija pal lesko imidžo, leski slika e jakhende e avrendar; vareso so ka avel krzo bršenca savo avel thaj savo šaj te del barikani zor pe lesko identitesko formiripe, jal pe piri slika pese.

Digitalni vurma hamisarel pes e podatkurendar save e godjasa jal bigodjasa mukas pe interneto athoska pire digitalne aktivitetura.

Thovel pes o phučipe te li e bigodjasa uladipe katara privatnikane informacija o čhavo thovas ande potencijalnikane daravipa / džungalipa. Sar egzemplo, te li athoska ikljovipe e podatkurengo jal fotografijengo šaj te pindžaras thaj čeras lokacije /thana pe save e čhavo buril jal e thana pe save šaj te maladel pes thaj sar von šaj te aven lahkes pindžarde pala eventualnikane onlajn xutavna /predatora?

Kana si o alav e čhavorengo save si vareso phureder, save si len pire profilura pe amalikane mreže, mora te den o baripe katara dadesko thaj e dajako zor kana si ando phučipe e godjako vazdipe e čhavoresko katara arakhipe e privatne podatkura, sar vi katara čeripe pala postavke pala privatnipe. Cirrabršenge trubuj angla sa trubuj te arakhen korkore pestar, odolese so naj si sajekh godjasa pala lungevakteske palpahunipa pala pire aktura. Džuto sekundura impulsivipe e čhavorengo šaj te anen džiko kliko savo šaj te anel lungobršengo dukhavipe. Prosto: sa so thovel pes pe vebo, sajekh ačhel pe vebo. Virtuelno duvaro savo labaras našti te parnjarel pes.

Ake vadžaj vareso so na trubuj te xasavel e godjasa. E manuša save labaren digitalna medija, a palpale gova majterne, but droma naj len o džanglipe e poslovnikane modelurege save si palal lenge zeja. Kana labaras amalikane mreža, sako amaro digitalno porado tradel pes thaj analiziril pes uzo sofisticirane algoritmura (but droma ka vačaras gova alav). Von na čhiden numaj personalne podatkura save amen andam andre, deso traden selekcija e naslovura pe save čeras “klik”, sig pala lajkovanje, egzaktnikane mjerura thaj von čeren notiripe e vaktesko savo amen ačas pe vareki rig... Gova podatkura (pe kolektivno levelo) but droma bičinel pes pala bare kompanije, jal vi pala akterura andi politikaki jal amalipeski / socijalni scena, save athoska labaren gova pala reklama thaj PR bičhaldi vorba, thaj von zumaven te čeren kontrola upral themutno/ javno mnjenje. Gasavi praksa pala (džungalo) labaripe e podatkura e agorutne bršende astarta o predmeto pala kontroverza thaj pala but kritika ande phirnikano thaj laikako themutnipe.

Daravipa save traden

Pale gasavo, interneto si o bišučardo xajing pala rizikura pe sigurnipe e cirrabršenge. Scena e tangaripesko, pornografija, holjardi vorba, akharipe ande radikalnikane grupura, normalizacija pala došale ícaripa, daravne internetikane zumavipa – si numaj cirra maškare but lendar. Baro problem djinafel vi sajber-tangaripe (eng. cyberbullying), jal digitalno tangaripe / zoripen, savo djinafel avrečhande droma e ícaripengo pe interneto uzo res te anel doš pala aver dženo, sar si bičhaldipe e darade vorbako, sajber tradipe thaj aver. (kataro avrečhande tipura pala sajber-tangaripe buteder podatkura šaj te rodel pes ando Pojmovnik). Majdarado daravipe si onlajn xutavna /predatora. Aver kategorija si hackerska aktivitetura – pe angluno rindo maliciozne softverura (eng. malwers), save čeren sajber kriminalcura, te anen i doš jal vršili špijuniranje te čeren špijunaža thaj čoripe e pačavne podatkura. Ande pale gasavo res kanden vi spam (bimangli elektonikani pošta), pecanje / mačharipe (eng. phishing) thaj čhutino.

Thaj te čeras agoresko alav. Andexoli but rizikura, naj si godjalo te džan ando kali-parni gindimata, pe principo “sa jal khanči”. Aver alavenca, na trubuj te gindisaras ande ekstremnikane kategorija:

- ✔ Me ka phučarav me čhaveske slikura sako djive” jal “Nikana ni phučarava ni jekh slika!”
- ✔ “Ka oprisarav e čhaveske sako amalikano mrežako labaripe!” jal “Ka mukav les te čerel so god kamel!”

Trubusardo si o balanso, ando savo digitalne medija našti te aven korovanes oprime, deso kontrolime thaj holjarnes labarde. Ando gova dikhipe si, šaj te avel, mišto te čhinaven gova perspektiva kana e gova temengo vačaras e čhavorenca: i res e medijako siklipesko naj si e čhavorengi kontrola, deso čhinavipe (amari jekhethani) pala kontrola upral medija. Aver alavenca, ando than rigidno thaj kritikano gindo (savo but droma čerel kontra-reakcija), e čhavesse trubuj te pašavas thaj mothovas kaj sam “ande pale gasavo timo” lesa, ando timo savo si les o kadiripe te čerel adekvatni kontrola pala medijako labaripe thaj te del realno molipe e rizikake e savenca sakodjive maladilas.

Amalisaras e čhavorenca, vačaras lenca, analiziras jekhethane e medijake istardipa, čhelas thaj baripe čeras ande šukar thaj mište šeja save inzarel amenge digalno them – numaj jekhethane.

Zuralendar sam gadija. Khonik naj les o sigurnipe pe interneto. Thaj pala pe te si kate – sajekh korkoro.

Sar ažutinen e čhavren te maksimalno labaren internetsko mištipe thaj te ciknjaren o šajipe e rizikosko?

Sar te arakhav onlajn privatnipe e mrne čhavreske?

Si amen duj džute e privatnipesko: Personalno privatnipe savo si ande relacija koring onlajn reputacija thaj privatnipe e dženesko savo labarel thaj savo xal love savo si ande relacija koring čidipe e podatkurengo.

Fundeske šeja si:

- ✓ Mothoven e čhavesse kaj na darel te ulavel personalne podatkura: anav thaj angloanav (piro, thaj e dadesko thaj dejako, njamosko, amalesko), adresa, lozinka, matične džindura thaj aver.
- ✓ Čeren e čhavorenca zurale lozinke thaj sikljovent les te na del len khanikaske.
- ✓ Phanden profilura pe amalikane mreža numaj pala amala, thaj den sama e čhavorenge te na asaren e dženure save na pindžaren.
- ✓ Zuralen e čhavore te vačaren tumenca kana si len problemo, dujenipe / dilema jal phučipe. Itakaj tumen na džanen irisaripe, šaj te roden les jekhethane.
- ✓ Istaren e čhavore te arakhen privatnipe e averende: te na kušen, na ulaven fotografija e averende bizo mukipe, thaj te na ulaven personalne podatkura e averendar (sar si džindo e telefonesko, adresa, lozinke thaj aver).

3.

REKLAMA

Klidutne phučipa:

- ✓ So si reklama, a so inaj?
- ✓ Te li lačno íčaripe e medijako siklipesa ažutinen e pindžaripeste e garadine čiripesko thaj but garadine PR istardipengo?
- ✓ Sose si čhavre but ranime kada si o alav e marketinške komunikacijako zorake?
- ✓ Si amen i godji pala tzv. Monetizacija andi sfera pala digitalno marketingo?

Klidutne terminura:

- ✓ Reklame, ralacija e themutnipesa, marketinški komunikacija, garadine čiripa, hohavno sastipesko čiripe, monetizacija, klikbejtovi.

Ajdive sa boldel pes paša love.

Kana god phučen e manušen te li gova konstatacija čači, ka ašunen mamujaleske gindipa. Kana muken len te jekhavresa éeren majuj pire argumentura, ka avel, šaj te avel sigurno, jekh e dujende šeja:

1. Ka xan pes bares;
2. Ka aven godjate kaj savore si čačes.

Kana si o anav e medijake, savore phenen kaj si love ande reklama. Thaj gova si: čačes vi naj čačes.

Reklamura thaj / jal marketinška komunikacija

Reklama generalno šaj te definirime sar počindi forma pala óravipeski komunikacija savi labarel masovna thaj interaktivna medija te avel džiko bari publika, e reslipesa te éeren kontaktura e manušenca save éinen, te éeren informisipe pala proizvodura sar vi mothodipa pala lenge karakteristike e gindipeste pala lengo trubujipe thaj mangipe (20).

Pale, reklama trubuj te thovel pes ando buhljardo konteksto. Gova konteksto si les džungalo anav savo bučhol gadija: integrisane marketinške komunikacije. Amen džanas kaj palal gova anav šaj te garuvel but. Bistum, ando savo bur pašljivel o šošoj / kaj si o problemo?

Integririme marketinške komunikacije (IMK) mothoven jekhethani praksa pala sa alatura save labaras ande marketinške komunikacije e resipesa te bičhalen konzistentni thaj zurali bičhaldi vorba savi ka promovirin e resipa pala varesi kompanija jal organizacija (21). IMK si kompleksno aktivipe, pale, lenge duj indjardeske stubujra džanas sar reklama (čiripe / oglašavanje, advertajzing) thaj relacija e themutnipesa / odnose s javnošću (PR).

But importante si te bajrarden medijako siklipe vi ande relacija pe percepcija e istardipengo thaj aktivituregno. Pala uladipe kataro advertajzing, savo si themutni thaj putardi počindi promocija, PR but droma lel bizurale, garudine forma. Pe egzamplo, mothodipe pala themutnipe andi vareki kompanija šaj te astaren formalna struktura jal stilo pala objektivno žurnalistikano raporto, itakaj peste garavel propagandnikani vorba ande pačardi forma. Adekvatno levelo e pindžardipesko pala medijako siklipe si but barikano pala publika savi trubuj te uladen PR istardipe katar varesavo objektivno medijako raporto. Kaj si, ando gova egzamplo, majlohko te garuven e šošoja?

Hačarnes, khanči kate naj si naivno ni bidaravno.

Marketinška komunikacija thaj čhavore

Adjive si opaš amenge but avrečhande promocijake istardipa ande bareder džindo deso ikana majanglal e nakhipeste. Odolese amen phenas katari but barikani pašimata pala medijako siklipe, a majbut kana phenas e čhavorenge, save naj len bajrardo kadiripe pala kritikako dikhipe ande reklamni bičhaldi vorba. Odolese so lengo intelektualno bajrovipe na reslo džiko levelo pala čačo uladipe e realitetesko thaj fantazijako, terneder čhavore si grupa savi šaj te daraven katáro propagandni manipulacija. Pe egzemplo, te čhavo dikhel reklama andi savi vareke proizvodura labarel lesko kamlo superherojo te astarel majbaro zor te ujrel-tar katáro baro vučiipe bizo vareso palpalunipe, kate si o šajipe kaj vov na hačarel khanči katari imaginarna priroda sar šaj te hačaren resle čhavoren jal pherdebršenge. Čačo si kaj palpalunipe šaj te avel trašalo. Kale traša thaj daravnipa si but droma ande medijake istardipende (naj si udžili numaj sfera pala marketinški komunikacija), pe bibaxt, von si o kotor pala sakodjivesko realiteto.

Garudino oglašavanje (eng. product placement) si praksa ande savi proizvodi thaj usluge avela vi sasto kotor pala vareko aver medijako istardipe, sar filmo jal video-čheliporra.

Uzo godjipe katáro kreativnikano-hiperbolikano karaktero e reklamenge, e čhavore thaj lenge dada thaj daja trubuj te astaren pe godji bučarno / poslovno modelo e medijenge save mothoven reklama, pal pale ande digitalno marketineski pašimata (pal pale, kana si kate čačimata kaj neve generacija mothoven pire digitalnikane džangle). Džuto e avazosko pindžardo sar "počinipe pe klikura" majpopularno si droma pala monetizacija e sajteno: so si bareder o džindo e „klikengo“, gadija ka avel buteder love pala o medijo e manušendar save den o avazo. Ando konteksto pala gova bučako modelo, but dikhlikanes si amenge o masovno fenomenó jal pe anav klikbejtovi (dosl. "klik-zumado"), jal senzacionalnikane vi xoxavne naslovura e savenge si o reslipe te anen džiko bareder djinavipe, bizo godjipe jal si istardipe mothodino pe džungalo jal xoxavno drom.

Pale gasavo, mothovel pes o phučiipe sar reklama čeren pe čerdipe o sistemo e molipesko pala majterne dikhavne, savo dikhipe pe themeste si ando proceso pala formiripe. Te li reklama čerel promovipe pala konzumeristikano jal materijalikano gindipe, anindo ande phanglipe vareko molipe uzo molipe e materijalne proizvodura save istarel (čhelimate, patave, telefono vi čhutino)? Te li čeren stereotipura koring avrečhande grupura? Te li čeren birealne idealura koring fizičko dikhipe? Te vli reklama čerel bisaste proizvodura jal rizikane droma e ícardipeske: bisasto xape, pipe e alkoholesko, zarondji čhelimata thaj aver?

Xoxavipesko sastipesko avazo si pal pale daravno desisajvipe e inzaripesko pala bikontrolikane jal potencijalnikane daravne badji-doktorenge proizvodura savo trubujipe šaj te čeren došale palpalunipa, pala pe te paroven xamosardi terapija e rigatar e profesinalne doktorende.

Bižajipe thaj kovlipe

Pala uladipe e tradicionalne medijatar, save piro istardipe čerde pe relativniko biavrečhando masovno levelo, digitalne medija ande neve šajipa pala segmentacija e publikako, pala o reslipe thaj čeripe pala medijake niša. Digitalnikane platforma čeren selekcija e reklamenge save den amenge algoritamnikane analizura katere vareke onlajn aktivitetura. Trubujipe si te den sama pe gova sfera, odolese so sa astarde algoritamnikane kalkulacija aven zuralender kana si o alav e paruvipese e gindipengo thaj o icaripe e lokevastenge manušengo.

Pala kovlipe vi pe agor e agorengo, šaj te avel, naj si čačes kaj boldel pes sa trujal love. But pašljivel e jatornipeste koring tradicionalnikane molipa, vi ando bajrovipe e kadiripesko pala balansiripe maškare zuralo pačape thaj dujenipe kana si ando phučipe astardipe na numaj istardipesko pala marketinikani komunikacija deso pala medijake istardipa generalno – vi pala dživdipeski pašimata ando sasto kotor.

Ake, kate amaro alav trubuj te avel agorutno. Kana phenas “amaro” dikhlikanes si te godjaveras pe dada thaj daja, vi pe čhavoren jednako. Amen sam „ande jekh zumi“ / jekhethane, thaj amare krisa trubuj te astaren jekhajekh pharipe. Sajekh.

E manuša save dije o avazo but lačhes džanen kaj si o beršipe e čhavorengo importante – so majanglal čhavore džanen pala vareso brendo, bareder si o šajipe kaj pale von jal lenge dada thaj daja gova proizvodo činen. Pala cineder čhavore, marketing si dominantno pe televizija jal pe striming platforma sar si YouTube. Pala gova dija o alav vi rodimata savi sasa čerdi andi Crna Gora: 62% čhavoren phenen kaj e dadese thaj dajake rode te činen len vareso so dikhen pe reklama pe TV, a 65% vareso so reklamiril pes pe interneto (22).

✓ Pala phureder čhavoren kataro 12 bršengo, bajrovel pes vi džindo e platformengo pe save si oglasura: paše televizija, kate si vi aplikacija, čhelipa, amalikane mreža, gejming platforma, thaj aver. E manuša save dije e avazo džanen savo baripe si les marketing pala gova reslipeske khetanipa – vačaren e čhavorencata katere avrečhande tehnikura save labarel pes te ortosaren len koring počinipe pala varese proizvodura:

✓ Bisigurnipe e čhavorengo sar o šajipe pala reklamiripe: Brendura labaren mangipa thaj trubujipa e tinejžerenge te aven astarde vi te andren e amalipeste. E manuša save dije o avazo den len so čhavore dikhen sar “kul” thaj astardo, odolese so džanen kaj si e čhave thaj čhaja ande tinejdžersko vakto but ortosarde koring amalipese thaj koring bičhaldi vorba save čeren lačhes pala imidžo thaj dikhipe, thaj gova si jekh e dromestar pala identifikacija e avere čhavenca ando pale gassivo khetanipe (23).

Labaripe e trubujipesko pala emocionalnikano phandipe: Gova (egz. patike, telefono, čhelipe) mora te astarav! Čhavoren naj len sajekh racionalnikano gindipe thaj naj len dovoljno bajrovdi korkorikontrola, a e manuša save dije o avazo labaren emocija sar bi zuralen e čhaven te ćeren peski identifikacija e proizvodesa. Labaren lenge mangipa pala vareso proizvododo sar bi vaćaren lenca sose mangel baš gova (pe egzemplo – te li vareso influensero vaćarel e gova proizvodesa?). Den andre vi ekonomikani perspektiva sar bi vazden bajrovipe e epatjesko – te li si o proizvododo kuć thaj so si e gasave čhavenca save našti te astaren gova? Te li si laće jal fer te vareso čhavore džan avri andari grupa e amalipesko ako naj len varesavo brendo pe peste?

Klidutne tema:

- ✓ So si algoritma thaj savi si lengi zor pe ičardipe gasavemge save labaren amalikane mreža?
- ✓ Pe so bazirinel pes ekonomikako modelo e bućako pala amalikane mreža?
- ✓ So si filter-mjehuri?

Klidutne terminura:

- ✓ Algoritma, bućake modelura pala amalikane mreža, filter-mjehuri, šošojenge xiva, zecovake buti, internetsko xarnjaripe zavisnost.

Na riparam algoritmura angluno drom. E gindasa si gova

Ićaripe e manušengo pe interneto sajekh phiravel pes thaj ortosarel pes, džiko ando pale gasavo vaktó džal iluzija kaj kate si bigranicake šajipa pala alomata. Odolese amen ćerdam o kris te gova Turvinjipenca e algorimurenca – save kanden pala lahko dikhipe pala amare siklipa thaj amaro ićardipe, šaj te den athoska (pe fundeste so si dikhavno) e istardipa save šaj majlahko “ka xan” / “ka nakhaven” – o statuso i dežurni babaroga. Ake len, bistum, pale gasavo.

Amalikane mreža ikliste sar o kotor e kotoresko vi sakodjivesko kotor e dživipesko e neve generacijendar. Von ande but laćhipe, numaj vi but neve daravipa thaj zumavipa.

Biznis modelura ande amalikane mreža

Te den findak cirra xandukes, dikhas pe angluno dikhipe bidikhavne mehanizmura save aćhen ande palunipe kataro interfejso ande amalikane mreža. Kana maladilas pes pe angluni rig e pire kamle amalikake mrežako, dikhas kaj si opcije save si dine servirime thaj kaj komercijalnikani bićhaldi vorba si thovde e godjasa thaj kaj si avrećhante pala sako dženo. Von si ćerde uzo loćharipe e govenca e savenca mothovas thaj uzo but sofisticiranićane algoritmura. Tehnologikane specifićnosti katara digitalne platforma naj si instrumentura pala spontano thavdipe e informacijako, deso si len xanduki thaj kvalitetni zor pe kreiripe pala socijalnikani dinamika.

Fundeski karakteristika / savipe pala ekonomikano modelo pala bućipe pala amalikane mreža si, ando ćaćipe, but prosto – interesó savo si len lenge kreatorura si te ćeren amenge buteder vaktó uzo ekrano, sar bi avela bareder džindo pala dikhipe thaj interakcija, odolese so kataro gova džal vi suma e lovengo save platforma šaj te astaren e manušendar save dije o avazo pala gova thaj kataro aver pašutne “riga save si len o intreso pala gova”. Ando interesó pala reslipe e reslipesko, amalikane mreža ćhiden podatkura kataro onlajn aktiviterura e manušengo save labaren gova, sar bi pe lengo fundo e algoritmura automatikane inzarena e istardipa save si ande harmonija uzo akanutno interesó thaj kadripe pala pala gasave dženura.

Algoritma save labarel YouTube, pe egzemplo, ćeren turvinjipa pala dikhipe pe fundo:

- ✓ e govenca so džiakana dikhlen (Nakhlipe);
- ✓ video-istardipenge save si akana ando trendo / moda (Trending);
- ✓ aver informacijenge save o YouTube si les tumendar (sar geolokacija)

Gači sam putarde koring avrečhande gindipa?

Bezexaske, pe gova drom algoritma éeren pen cícidine / tang thaj amaro dikhipa e themeste. Pala egzemplo, kana vareko manuŝ savo labarel gova avel pindžardo sar vareko kon pačavel ande teorija e paruvipesko e klimatske paruvipengo, sakodjive ŝaj te astarel buteder tekstura thaj video klipujra pe gova tema. Istardipa ka aven pale gasave thaj von ka zuralen senzacionalistikane vi manipulativnikane teza te astaren buteder manuŝengo save dikhen thaj save si len pale gasavo intereso andar pesko financijalnikno lačhipa / theripe. Gadija bidikhlines pašaven pen pale gasave manuŝenca e savenca ulavas xoxadipa, deso e manuŝenca e savenca ŝaj te ulavas jekhavesko sistemo e molipesko.

Te resel pe, te ando gadija éerdo “onlajn prostoro / than” andrel vareko kon si les o barikano avrečhande jal mamujale gindipa, kote si bari ŝansa te “uljezo” avela “avri rota e amalipestar”, “čhudio” jal “blokirino” (dikhas savi platforma si) – deso, eventualno thaj prosto, aŝundo. Bistum, pe zor iklel privatni cenzura andothan e putardipesko koring but dikhipa uzo kadiripe pala čačutno dijologo. Gasavi izolacija e vaktesa écerel radikalizacija e manuŝen save pe gova drom éeren khetanipa odolese so si sajekh “pravarde” uzo jekhrigate informacija. Gova fenomeno pala intelektualna izolacija vi ideologikani polarizacija bučhol pes filter mjehur. Ando phučipe si o than pala digitalno jekhgodjako godjipe, del bango thaj prosto dikhipa e themeste, kaj si aver riga ando dikhipa / percepcija sar “binormalno”, “duŝmanikano” jal “izdajničko”. Paradoksalnes, amalikane mreža, save astarde thaj pala save avili promocija talo putardipesko idealo, globalnikane ralacijengo thaj paruvipe idejenge, andi praksa but droma ŝaj te phiraven koring but čingaripa thaj problemura maŝkare manuŝengo save von éeren ande avrečhende grupura ande “dživutrenge čoporura”.

Medijako siklipe djinavel bajrovipe e godjaveripesko vi kataro aver digatalne fenomenura, sar si e ŝojenge xiva (eng. rabbit holes), save djinaven sajekhesko putardipe pala neve onlajn istardipa save si phandine pala varesavi jekhaveski tema, uzo hiperlinkura jal rodimata. Itakaj e ŝoŝojenge xiva ŝaj te aven lače pala dragostipe jal siklipe, numaj but droma phiraven džiko bigranicako vako pe onlajn thaneste, angla sa pala terne manuŝen.

Xarnjaripe e internetestar

Digitalna platforma labarel avrečhande psihologikane mehanizmura sar bi éeren amen te beŝas but vrjama kate –ŝaj te phenan kaj von phiraven baro maripe sar bi osvojili/ den mrtik piro majbarvalo resurso – amaro vardipe. Bezexaske, o lačhipa andaro gova maripe si majbaro bajrovipe e azbajipengo pala internetsko xarnjaripe e ternengo. Interneto si lačo kandino, numaj vi džungalo baro. E algoritmenge – save traden amare siklipa thaj ičaripe, thaj save athoska den istardipa save ŝaj ka xan “ka nakhaven” majlahkes – odolese, sar vačardam, das amen gova (e čhavorikanes vačardo) o statuso pala dežurni babaroga, savi dživisarel ando čačo centro ande digitalno medijako them.

Odolese, ande vareki vast, bibarikani res e gova teksturengo ŝaj te avel prosto, sar savipe sar o alato savo ŝaj te ažutinel sar metaforično alarmo pala automobila. Te si alarmo éerdo sar trubuj, ŝaj te avel kaj écerel o ačhipa e čoresko te čorel auto, jal, gova ŝaj te écerel o pharipe pala lengi buči. Angla sa, ŝaj te écerel kaj o čor duj droma del gindo jal te écerel jal na te écerel gova. Importantno uladipe andi gova analogija garuvel pes ande gova pharipe: o čor e saveŝe vačaras ando konteksto pala medijako siklipe garuvel pes – ande amende.

“Bajravipe e tumare levelosko pala medijako siklipe del buteder zoralipe te éeren kontrola pala medijaki zor thaj pala medijake šajutne efekte pe tumen. Pe telutne levelura e medijake siklipesko djinavel pes medijaki kontrola, jal labaripe te resen peske resipa. Masovne medija si éerde e bučendar save si but sofisticiranikane te aven džiko džanipe sar te len tumari sama thaj sar te éeren pala palutna mothovipa. Kate si momentura kana si bučake reslipa e medijenge thaj tumare personalnikane reslipa lačhes thaj pašes, kana éeren pačivali situacija pala lidu, pala medija thaj tumen. Numaj kate si but momentura kana si tumare reslipa avrečhande deso medijake reslipa: kana avel gova, trubuj te anen o kris te li te džan koring gova siklipe save medija dije jal te muken lendar sar bi džala koring pire reslipa. But droma na dikhen kaj kate si jekh kris savi trubuj te anen, odoleso so sam but zuralo andre e siklipeste save medija dije amenge. Perspektiva e medijako siklipesko ka ažutinen tumen te pindžarel kaj tumen si len o alope (...).” (24).

Te li džanen sar informacija avel amenge? Phučen čhavore te li džanen pe savo drom YouTube turvinjisarel len pala video snimkura jal pe savo drom éerel pes lengo TikTok njuz fi ? Mothoven lenge kaj našti te éeren sasti kontrola pe savo drom nevipa thaj aver bičhaldi vorba aven amenge krzo njuz fi pe amalikane mreža. Informacija save dikhas nakhle krzo fi algoritma. Pe fundeste amare lajkura, linkura pe save amen éeras klikura, lokacija pe save amen éeras tagura, algoritma éeren personalne istardipa savi amen dikhas gadija so von éeren selekcija e istardipesko savo si identificirimo kaj si majrelevantno amenge. Phučen: Te li si o istardipe pačavno numaj odolese so si popularno? Te li si naslovura klikbej thaj resen pe tumare emocija sar bi éeren klik thaj dikhen o istardipe? Sose YouTube jal aver amalikani mreža den gindipe baš pala gova istardipe pala dikhipa?

- ✔ Digitalne izviđačura: Te roden informacija e počinipese pala nevo auto, na éeren bare jakha kana tumaro njuzfid andejekh pherdel e bičhalde vorbende e kreditorengje pala auto, e autočerende thaj e bičhalde vorbende pala auto bičinipe. Zumaven e pire čhavenca te éeren eksperimento, roden vareke ginda sar si, pe egzamlo, nevo biciklo, a athoska traden pe savo drom ka aven reklama pe digitalni platforma savi traden.
- ✔ Pozitivna vi negativna riga e algoritmenge: Astaren vačaripe e pozitivne vi negativne rigenge e algoritmenge. Aven godjate kaj si informacija savi si len o zor upral tumenge but droma čhindavde koring personalno intereso thaj mangipe. Phučen pen thaj godjate roden avrečhande informacija, thaj vačaren e čhavorenca te li andar i zor e algoritmengjo mukas informacija save si avrečhande e amare dikhipestar, thaj save šaj te informinas amen, sikljo vas amen pala vareso thaj éeras amen inspiracija. Roden kanalura pe amalikane mreža save den vi avrečhande perspektiva e tumarendar thaj save pe gova drom šaj te anen avrečhandipe ande godjako thovipe.

- 📌 Zuralen e čhavoreng e te vaćaren tumenca kana roden istardipa save daraven len jal mudripe ćeren len, sar si fizićko tangaripe thaj aver tangaripengi forma, bikulturnikano thaj bićhamjalo ićardipe, labaripe bićhamajle ćhibjako (sar si: kušipe, dukhavipe jal pociknipe). Andi kooperacija e ćhavoresa, thoven filterura pala istardipe:
  - 📌 Mudar Auto Play pe YouTube: Turvinjisarde video-isardipa pala dikhipe ka mothoven pen, numa, na astaren automitikanes.
  - 📌 Varekan khosen o nakhlipe e dikhipengo (History): pe gova drom, ka thoven podatkura pe save algoritmura ćeren anglo-zumadipe e tumare interesureng e thaj mangipenge.
  - 📌 Labaren Restricted mode: pe gova drom e dźungalo istardipengo dikhipe ka avel but ciknjardo.
- 📌 Labaren YouTube Kids platforma, pe savi o algoritmo filtrilil thaj ćhudel e istardipa save si laće e pherdeberšutnenge, thaj save den but kvalitetne istardipa pala ćhavoren.

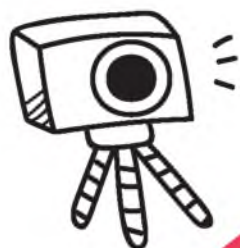
5.

DŽENURA SAVE ČEREN INFLUENCIJA PE AMALIKANE

mreža

"Kothe kaj sako pale gasavo gindinel, khonik na gindinel but."

Mevlana Dželaludin Rumi

20.451 pregleda
_influenser #social #influenser
View all 5245 comments
45 MIN AGO

Klidutne tema:

- ✓ Kon si dženura save čeren influencija jal influenserua
- ✓ Savo si resipe e video-snimkurengo save čeren
- ✓ Savi zor lenge video-snimkura šaj te si len?
- ✓ Sar džan avri e proizvodura prdal pe influensura?
- ✓ Pozitivni vi negativni bičhaldi vorba
- ✓ Sar te alosaren save influensura trubuj te traden thaj kahće video-snimkura te dikhen?

Klidutne terminura:

Influensero, tiktokero, jutjubero, plasiripe e proizvodurengo, TikTok zumavipe, hešteg, interneto mim, emocionalni lačimata, viralno istardipe, algoritmo

Čhavore kataro 12 džiko 17 berš nakhaven angla ekranestar sakodjives paša 8 sahatura, mothovel rodimata savi čerda UNICEF andi Crna Gora (25). Majbut gova si skrin medija jal telefonura thaj tabletura. Buteder deso dopaš anketirime čhavorengo, lenge 57%, vačaren te čeren imitacija pe pire herojura andari medija, indjarel čhutini frizura – bala, patave, čeren čhutine šeja. Lendje 65% phučle e pire dadestar thaj dajatar te činen lendje vareso so si reklamirimo pe interneto. Gova podatkura mothovel pe barikanipe savo elektronikane medija thaj istardipa save čhavore prdal pe len labaren thaj save čeren but pala lenge gindipa. Gova zor šaj te avel vi mišto vi daravno.

Kon si influensura – dženura sve čeren influencija?

Influensura na sikaven pen sar nevo sikadipe. O alav avel e engleskano alavestar influence, so si izor. Krzo nakhlipe avrečhande dženura si len i zor pe aver manušen.

Influensura pe amalikane mreža si dženura save si len e manuša save si lenca pe amalikane mrežurja. Von uladen pen pe platforma pe save thoven pire istardipa (YouTube, TikTok, Instagram), pe džindese pire manušen save si lenca thaj koring džuto e istardipesko savo von den avri. Džindo e gasave dženura save si lenca šaj te avel but baro – pe egzemplo muzikake jal filmake čehrajina – jal cirreder – pe egzemplo e dženura save si len sama pe varesi pašimata, sar si gejming, kozmetika, dromardipa, moda, čhelipe thaj aver.

YouTube thaj TikTok si duj dominantnikane platforma save labaren čhavore thaj terne, pe save but e dadengo thaj dajenge naj si but aktivnikane jal von labaren len pe aver drom. Odolese si, šaj te avel, jekh baro zumavipe te hačaren sose influensura si len gadija bari zor te čhiden paše e čhavoren. Čhavore thaj terne e influensura hačaren sar kredibilnikane džena ande save šaj te si len o pačape, jal andar lengo dživdipesko drom, jal phirnikanipe ande varesavi pašimata, ujravipesko drom, gindipe pala humoro, aktivizmo thaj aver. Itakaj influensura na sikaven pen sar nevo sikadipe, ando nakhlipe von avile pindžarde dženura, but droma filmake čehrajina, a adjive i situacija butivar paruvda pes.

Pindžarde dženura thaj “čehrajina” but droma mora te čeren pe strategija save den lenge PR andothan pe piro personalno gindipe so si but pharo e manušenca te čeren pen lenca. E manušenge si varekan but pharo te džanen kaj si I linija savi uladel i slika savi jekh dženo del thaj savi si čerdini katari PR služba thaj kaj astarel čačutno dženo.

Pala uladipe e gova andripestar, TikTok thaj YouTube influensura but droma si e manušenca save li lenca thaj von si kate thaj čeren personalni relacija e pire manušenca save si lenca. But droma na daraven pes te mothoven pire aver riga, thaj šaj te aven diline, lače, thaj vačaren katare personalnikane tema, sar si seks, uladipe, tangaripe jal rasizmo. Koring varesse studija 40% manušenge počinen te aven pe YouTube kanalura vačaren te jutjuberurja

hačaren len lačheder deso lenge majlače amala, a pale gasavi studija mothovel kaj 70% tinejdžerujra šaj te phangen pen e YouTube influenserurjenca deso e tradicionalnikane "čehrajinenca" save si pindžarde dženura (26).

Influensura po TikToko

TikTok si savremeni amalikani mreža savi e manušenje savenge del o šajipe te dikhen, čeren thaj ulaven video-snimkura, majbut kana dinde audio-snimkura save avile thaj save si kate – thaj sag ova prdal pe telefono. Najisimo pala pire lače video-editorenge džipherdipengo, čeripe e ilardenge video-snimkura nikana na avilo lahkeder. Itakaj čerel but kontraverzura andar daravne "zumavipengo" save aven kate thaj athoska sigo buhljaren, pe egzamlo o zumavipe te ačhel pes o phurdipe savo ande vareke situacijenge agorisarel vi e meripese. TikTok šaj te avel dragostipe odolese so pe kreativno drom del andre vi dada thaj daja vi tinejdžerujra, kana si gova čerdo čačes thaj holjardes.

Itakaj si majbut TikTok bidžungalo dragostipe, kate si jekh baro daravipe kana si o alav e čhavorenge save labaren gova amalikano medijo. But droma e čhavore thoven video-snimkura kompulsivnikanes thaj bizo džipherdo dikhipe jal lačharipe, odolese si importantno te avel opcija pala mištosaripe e privatnipesko pe TikTok savi e dada thaj daja šaj te dikhen thaj čeren kontrola. TikTok pale gasavo del avrečhande krisa / nijam pala avrečhando beršipe:

- ✓ Dženura save labaren gova telal 13 berš naštisaren te thoven video-snimkura ni komentarura a istardipe si andi harmonija e terne publikasa
- ✓ Pala čhavorengo beršipe kataro 13 džiko 15 berš e nalogura si čerde te aven privatnikane, thaj numaj amala šaj te dikhen thaj den komentarura pala lenge video-snimkura.
- ✓ Numaj dženura save labaren gova prdal pe 16 berš šaj te istaren snimkura uživo / džuvdes thaj te labaren direktnikane bičhalde vorbe.
- ✓ Numaj dženura save labaren gova prdal pe 18 berš šaj te istaren, činen thaj bičhalen virtualnikane počina / poklonura.

Kate si vi džipherde mjera e arakhipesko sar si o šajipe pala jekh granica gači vrjama o čhavo ka avel pe TikToku, jal e familijako režimesko čerdipe pala labaripe e nalogesko sar bi istarena sasto dikhipe sar čhavore labaren aplikacija.

Trubuj te džanen kaj TikTok sar vi avere amalikane medija sar Snapčat vi Fejsbuk čerde pende inkorporacija vi plasiripe e proizvodura. Bare brendura gova čeren gadija so den angažmano e influensurenge te čeren varesavo nevo zumadipe jal varesavo nevo kreativnikano drom te mothoven lengo proizvod, so but droma čeren ande kombinacija e istarde zumadipenca. Pe gova drom promocija si but droma semnosardi e heštagesa (semnensa # palo savo romasaren o nalovo e zumadipesko) so del o šajipe e dženurenge save labaren gova te dikhen vi sa avere video-snimkura pe gova tema. Aver dženura save labaren gova, džando koring trendo savo thoven influenserujra čeren pale gasave video-snimkura jal varijacija pe tema, gadija te ando agoreski suma e video-snimkurengo pale gasave heštagesa dikhen majbaro džindo e manušengo. Pe gova drom, bari publika avel pindžardi e brendesa thaj brendo zuralel piro than pe tržište.

Itakaj TikTok del avrečhande šajipa te bi avela sigurno than pala čhavoren, krzo e vakteski kontrola gači vrjama šaj te aven pe aplikacija, jal krzo piro šajipe te čerel resktrikcija thaj blokada e istardipengo save si džungale pala čhavoren, sar vi krzo modo kaj e dada thaj e deja čačes thaj sasto šaj te dikhen so čhavore čeren, feli e sigurnipeski si ando emocionalno dragostipe. Emocionalno dragostipe šaj te hačarel pes sar vi amaro kadiripe te efikasno phiravas e zumadipenca thaj te adaptirnas amen pe paruvipa krzo godjipe, astaripe thaj amaro hačaripe.

But čhavore mängen te aven pindžarde sar varese aver tiktokerujra save éerde gova. Numaj, naj si sajekh o alav e baxtalipesko, deso anglal sa si o alav katari jekh strategija thaj o drom e džuvdipeski, so trubuj mothoven pe gadija drom e čhavorenge. Kate si but strategija sar o video-snimko save aven viralnikane thaj e manušenje timura save íčeren pala varese pindžarde influensura thaj pala "TikTok éher" ande save terne kreatorura dživinen thaj éeren video-snimkura thaj gadija theren but love krzo sponzoripe thaj turvinjipa save astaren najisines e pire zorako pe gova amalikano medijumo.

Gova xarnjaripe e themeste naj si sasto pala mentalno sastipe thaj šaj te éeren zor pe čhavoren andi negativni godji. Odolese e dada thaj daja trubuj te zuraven thaj éeren modelura pala sigurno íčaripe thaj trubuj te džan koring čhavorenge čače trubujipa te thoven resle thaj godjaverne grancura.

Haćarnes si te TikTok šaj te dikhel pes vi sar internen mima. But dženura save labaren gova na éeren istardipa pe TikTok numaj von len gova /éeren lengi konzumacija. Interneto mim si viralnikano istardipe savo e dženenar save labaren gova džiko aver dženura buhljarel pes e internesa. Interneto mim si les jekh šablono jal koncepto savo o dženo savo labaren gova koring piro personalno trubujipe maruvel thaj bičhalel durder. Anglal TikTok, mimura avile dujdimenzionalnikane, a uzo TikTok astarde muzika, audio-snimkura vi video-materijalura save si len but opcija thaj majbut istardipa save pe prirodno drom muken zuralendar haćaripe pe dženuren save labaren gova. Specifičnost e mimesko si ando gova so vov šaj te indjaren saki bičhaldí vorba, ironikani jal sarkasnikani, varekan vi parodija, varekan politikaki kritika, varekan varesavo edukativno materijalo. Najisindo pala gova, pe jekh TikTok snimko šaj te aven but dešipa e miljengo varijacijengo.

O šajipe si te e dada thaj e daja / roditelji nikana na ašunde e dopaš e manušende e savenca tumare čhavore vaćaren bizo činavipe a von dikhle len pe YouTube. Jutjuberujra, sar phenel pes pala influensura e gova mrežako, si len baro džindo e dikhipesko thaj si len bari zor pe čhavore. YouTube si les vi piri verzija éerdini pala čhavore – YouTube Kids, savi si éerdini e istardipenca pala čhavoren. Numaj, phureder čhave but droma mängen andripe pe obično YouTube savo si pe korkoro peste but pharo te ačhaven mirno odolese so aver dženura šaj te putaren kanalo jal te den istardipa save sigo astaren te džan maškare milja thaj milja gate video-snimkura. Kana vaćaren e cikne čhavorenge, šaj te putren jekhavresko nalogo prdal pe savo lakhes šaj ka traden video-snimkura save dikhel tumaro čhavo, šaj te istaren dikhipesko / uvid e „nakhlipesko“ jal te roden len pe fundo pala „turvinjisarde“ video snimkura pala dikhipesko. Vadžaj jekh drom pe savo šaj te éeren bareder stepeno e kontrolako si alope e manušengo save mängen te traden thaj save kanalura mängen te počinen.

YouTube pale gasavo si les piro algoritmo savo éerel alope pala avinde video-snimkura save ka turvinjisaren tumen. Pe gova video-snimkura šaj te éeras i zor gadija so tumen ka semnosaren kaj tumen mängen jal na mängen vareso kana íčiden pe trin tačkice uzo anav e video-snimkesko thaj kana semnosaren opcija te „naj len interesó“.

Reklama pe YouTube šaj te aven but dosadne thaj činjardine thaj šaj te phenas kaj von si andaro djive ando djive buteder thaj buteder. Najisino pe avinde algorimura thaj vještačka inteligencija savi ídel infomracija e manušendar pe lengo interesno fundo savo rodas amen prdal pe interneto, reklama si éerde but personalnikanes. E čhavorenge trubuj te ažutinen te haćaren so si reklama a so istardipe pala video-snimkura. YouTube si les piri premijum opcija savi počinel pes, numaj odolese nane reklama pe video-snimkura.

YouTube si tehnički éerdino numaj pala tinejdžeri prdal pe 13 berš, numaj gova so gova sajto del e gova čhavorenge našti te éeren tumaro sistemo e molipesko. Kana laćharen o sajto thaj mobilna aplikacija šaj te rodel pes opcija pala i restrikcija e haćarde istardipesko, sar vi vaktiske / vrjamake podatkura e dikhipesko pala video-snimkura.

Pozitivni thaj negativni zor e influensura

Influensura šaj te si len pozitivni zor pe pire dženura save traden len pe dromeste so pire egzamplesa den thaj éeren motivacija pe amalikano manlipesko ícaripe thaj saste džuvdipeske stilura. Numaj, von pale gasavo šaj te aven egzemplura e phabaripesko, e pipesko jal pala kriminalna éeripa. Istardipe savo influensura den šaj te éeren zor pe psihološko thaj emotivno dragostipe sar vi pe slika savi e manuša si len penge.

Šaj te avel kaj kate si pozitivni zor e influensurendar savo dikhel pes e vazdipeste e godjako ande importantne amalikane tema. But droma influensura si len tang niša andi harmonija e pire interesura thaj von éeren pe vazdipese e godjako sa džiko opšto trupesko sastipe prdal pe ekološke džiko varese save si ando framo pala amalikani pravda / kris. Pozitivni zor dikhel pes ande varese šeja ando formiripe online amalipengo save varekan bajroven ande dživde amalipa, ažutisaren e manušenge te roden e dženura save godjaveren pale gasavo thaj pe gova drom ciknjarel korkoripe. Pe uladipe e themeske pindžarde "čehrajinendar" save si but droma "biazbade / nedodirljive", influenserurja muklen o than ando savo framo šaj te éeren komunikacija e pire manušenca save si lesa, kaj ispiden pen "dživdes", varekan éeren organizacija thaj vakto pala dživdi komunikacija, varekan numaj pala irisaripa pe komentarura talo pire video-snimkura jal šunavipe, mothoven e govenca kaj si „vi von jekh lendar“.

Negativni rig si so gadija bari zor savi influencerurja si len šaj te avel džungales pala éerdipe e neve trendura thaj krisipa save šaj te anen lenge manuša save traden len pe sajto. Ando piro emocionalno bršipe e čhavoren vi e terne manuša šaj te bolden pen koring amalikane mreža e mangipeste te roden socialne normura, te éeren komparacija maškaro piro thaj avresko ícaripe thaj te roden kaj šaj te hačaren pen sar varekaj peren / djinaven. Andegači, influenserurja thoven birealnikane thaj biistarde trendura pe phučipe koring fizičko dikhipe jal e dživdipesko drom, so šaj te éeren džungalo pe manuša save traden len thaj te miškosaren lengo lačo čajlipe e dikhipensa, bareder negativno hačaripe, bisigurnipe thaj daravipe.

Sasto si lačhipe te čhavore ande medijake dženura dikhen pire idolura tha te kamen len. Pale, trubujipe si te ažutinen e čhavorengi te roden thaj traden pozitivne egzempla, a angluno porado si te éeren godjate te jutjuberura thaj tiktokerura den e čhavorengi vareso so si lenge but importantno, barikano thaj ande formato savo sipala len. Te naj san but čajle e istardipenca save influensura éeren, ačhen andre, phučen phučipen katara tema so lendar hačaren tumare čhavoren, thaj pe gova drom den jatornipe pala putardi relacija e putardipesko thaj pala dujrigaki komunikacija.

Kataro 12 berš e čhavore "dživisaren" pe amalikane mreža, a gova si o vakto kana influenserurja astaren te aven intesantne e čhavorengi, so mothovel vi rodimate andi Crna Gora savi mothovel kaj terne čhavore but mangel televizija, džiko e phureder čhavore mobilno telefono (27). Itakaj ande gova anglatinejdžersko thaj tinejdžersko vakto polohko astaren bikadires te ulaven informacije e dadenca thaj e dajenca, amen zuralas tumen te ande šajipa kana šaj, vačaren e čhavorenci kataro konkretne istardipa save dikhen: So si tumen majzanimljivo pe (TikTok, Instagram) kanalo / pe nalogo savo trades? Mothov mange čire kamle tiktokerura / jutjuberura. So gindis, so kamla te vačarel e gova postasa? Si tut ideja savi šaj te tradav?

- ✓ Roden e čhavorenca majpopularna domača thaj strana influensura ande gasave pašimata: dromardipa (travel influenseri), gejmeri, modni influenseri, fitnes thaj treningo pala influencerurja, influensura save den avri šminka /makhirporre, xape thaj receptura, thaj aver. Vačaren e uladipenge thaj jekhejekhipenge e šunavipende, te pe savo drom lenge šunavipa ulaven e avre posturendar save tumaro čhavo thaj lenge amala / amalina den avri (28).
- ✓ Čeren komparacija e kanalesko e kamle jutjuberengo pe YouTube thaj pe Instagramo, TikTok, Facebooko thaj vačaren e pire čhavoresa sar dikhel kaj uladen pen? Save informacija gova influencero del avri pe jekh amalikano medijo a save pe dujto? So pe gova šaj te phenes sar agorski vorba?

6.

MENTALNO / ODJESKO SASTIPE THAJ

bericet

"Majbari dukh e insanengo si sar te organiziren gov sahatura e dživdipesko save nakhaven bisovindes."

Erik Bern, psihijatro thaj psihoterapeuto, , ,

Klidutne tema:

- ✓ Haćaripe e idejako pala godjako sastipe
- ✓ Trendura thaj rodipa e trubujipese e internetesko
- ✓ Pozitivni thaj negativni zor e internetesko pe godjako sastipe
- ✓ Labaripe e internetesko sar simptomato
- ✓ Labaripe e internetesko sar transakcija e relacijako "Me thaj TU"

Klidutne terminura:

Godjako sastipe, komunikiripe e trubujipengo, strukturipe e vaktesko, funkcionalno thaj bifunkcionalno trubujipe e internetesko, referentno framo, dramaki trinengo-xinz, internetesko xarnjaripe, Ikalavno, Žrtva, tradavno, psihološka čhelipa, pašimata.

Rodimata ćerdi andi Crna Gora e čhavorenca kataro 12 džiko 18 beršesko mothovel kaj von bešen paša 8 sahatura sako djive anga vareko ekranu (29). Pale gasavi rodimata mothoda kaj itekaj e čhavoren kataro 12-17 bršengo phenen kaj angla ekranestar bešen paša 8 sahatura sako djive, "butipe e dadengo thaj e dajenge godjaveren kaj lenge čhavore si len lačo bilanso maškaro vakto anglal ekranu thaj vakto pala aver aktivitetura" (30).

Gova podatkura si importantne pala haćaripe pala godjako sastipe e čhavorenge. E dada thaj e daja trubuj te aven sigurne kaj e čhavore labaren digitalne uređajura pe pozitivno drom, numaj, von but droma "xasaren" kana labaren len thaj gadija si pharo te džanen te li si kate sevepo pala daravipe jal naj.

Agorutne duj berša si zumade; but džungalo buhljaripe e virusesko Covid 19, phandipe e školako, e granicasa ćerde jal oprime interakcija e aver manušenca, karantino, sar vi ekonomikake palpalunipa save haćarde but familija.

Pe interneto ulaven pen e turvinjipa sar arakhel pes e vurusestar vi daravne nevipa e palpalutnipenge; majbut dezinformacija pe amalikane mreža, ali amalikane mreža pale gasavo zuraven thaj den o šajipe e manušenge te andren ande avrečhande aktivitetura; gova sasa o drom te phanglas e amalenca, familijasa, thaj te ćeras, džiko e avere rigatar fizičke kontaktura avile e granicasa.

Godjako sastipe si klidutni komponenta e sastipesko. Themutni sastipeski organizacija o sastipe definisarel sar vakto kana si amen sasto fizičko, godjako thaj amalipesko dragostipe, a naj numaj o vakto kana nane e nasvalipesko.

Ando gova gindo, importantno si te haćaras godjako sastipe buteder e nanipestar pala godjaki birindomata. Godjako sastipe si dragostipe e saveste o dženo:

- ✓ ćerel pire kadiripa / bući
- ✓ šaj te indjarel pes e stresurenca
- ✓ šaj te avel produktivno
- ✓ šaj te inzarel piro lačhipe e amalipese

Godjako sastipe si, šaj te avel, majlohko dikhen sar jekh linija e duje agora. Pe jekh agor si godjake nasvalipa thaj birindome dženura, džiko pe aver si godjako sastipe thaj lačhimata. Sako amendar sako djive e pire ičaripesa, direktno jal indirektno, miškosarel pes pe gova linija koring jekh e gova duj agora. Sar bi džala koring agor kaj si o sastipe thaj lačhimata, importantno si te aven godjate sar bi čeras struktura pala amaro vrjamo thaj sar te čeras komunikacija pala amare trubujipa.

GODJAKO SASTIPE

So mothovel o trendo?

Studija (31) thaj sakodjivesko zumadipe mothoven kaj si o interneto sajekh e svakodjiveske džuvipeste e čhavorengo andi Crna Gora. Čak 91% e čhavorengo kataro 9 džiko 17 berš labaren o interneto, a butipe – 87% lendar labaren interneto sako djive. Evidencija si sar e čhavore bajroven, gadija bajrovel vi internetsko labaripe; gadija 97% čhavoren kataro 15 džiko 17 berš labaren o interneto sajekh djive, džiko 71% lendar o interneto labaren vi buteder droma sako djive. Studija mothovel kaj e čhavore hačaren avrečhande šajipa save o interneto inzarel, numaj o interneto labarel pes pala dragostipe, ačhavipe e amalikane relacijenge thaj pala amalikane mreža. Pe egzamplo, 65% čhavoren vačaren te dikhen amalikane mreža buteder droma sako djive, džiko numaj jekh trito kotor e dženura save avile phučle vačarel kaj labaren o interneto sar bi sako djive rodona vareso nevo labaripe pe internetsko rodaripe. Jekh e štar čhavorende vačarda kaj o interneto labaren sako djive andar škola. Studija čerde andi Crna Gora mothoven kaj čhavore kataro 12 džiko 17 berš bešen 8 sahato sako djive thaj labaren o ekrano.

Te bi hačarena sose si gova gadija, importantnes si te hačaren varese e fundeske dikhipendar ande gova sar amen sar insanura čeras.

Pozitivne thaj negativne aspektura pala labaripe e internetesko

Funkcionalno labaripe e internetesko thaj hačaripe e bičhalde vorbenge maškare amala šaj te anel e bajrovipese e amalipesko. Si amen vi sasti čhib andre čhibate savi bajrovel pes ande saki generacija thaj kandel ando pale gasavo vakto vi sar o drom pe savo čerel pes lahki komunikacija thaj arakhipe pala lako privatnipe. Komunikacija prdal pe interneto si but droma but personalnikani, lači thaj biformalnikani, gadija e vaktesa forminirel pes but slengura, odolese so pe gova drom pociknivel pes o vakto thaj o than e labaripesa e xarne alavenca. Varese e gova alavendar naj len o gindipe avral konteksto savo del o interneto. Gadija, pe egzamplo, maladilas:

BRB - Be right back - irinav pes siges
LMK - Let me know - mothov mange
BTW - By the way - vačardino dromal
FYI - For your information - samo te džanes
LOL - Laughing out loud - asav pes krlales
NOYB - None of your business - inaj či bući
R8 - Right - čačas
TY - Thank you - najis tuke
THX - Thanks - najis
SU - Shut up - ačh
STFU - j**eno ačh
W8 - Wait - adjukar
AWK - Away from keyboard - naj sem pe tastatura
XOXO - Hugs and kisses - angala thaj čuma

Gova si egzemplura kana si o alav e labaripeste e englikane xarne alavengo, numaj amen labaras vi lokalnikani modifikacija pala gasave xarne alava. Gadija amen dikhas englikane xarne alaven pe ćirilica thaj pe latinica:

BDV, jal БДВ, jal БТЪ – katar o “baj d vej” (eng. by the way) bmk ili бmk
– dukhal ma k*r
bwe – katar amaro “bre”, paruvipe pala slovesko semno fb, tw –
Facebook, Twitter
forvarduša – nakhli poruka, lančani poruka, chain mail
Lp – šukar sastipe
nzn – ni džanav
poz, jal поз, jal pozzz – sastipe
the – alternativno pala amaro “te” (“... te dikhas amen tehara...”)
tnx jal thx – najis, katar o englesko “thanks”
ЪТФ – ćirilicni varijanta pala englikano WTF (kataro eng. What the f..k)
škk – vulgarno katar “so savo k*r”

Gasave egzemplura si majbut, thaj e dada thaj e daja šaj te godjaveren kaj e čhavore adjive vačaren e varesave bipindžarde čhibjasa. Amen das tumenge amaro inčaripe te sikljovent goja nevi čhib thaj te pašoven pen e čhavorenge te lačheder hačaren pen e čhavorenca odolese so e čhavorenge šaj te avel interesanto thaj importantno te von sikljovent tumen vareso so si nevo.

Xarnes: pozitivni zor e internetesko dikhel pes ande gova so del but informacija, ando šajipe te lahko rodel onlajn dženura save godjaveren pale gasavo thaj onlajn khetanipa e istardipesko, so šaj te anel o ciknjaripe e korkoripestar.

Aplikacija pala godjako sastipe sar vi aver onlajn alatura šaj te zuralen e dženura save trubuj te bajrovent saste siklipa thaj te istaren droma pala pesko jartoripe. Numaj, importanto si te phenas, itakaj o interneto šaj te ažutisaren, vov naj les o šajipe te paroven jekh psihoterapeuta, doktoro jal kontakto savo si amen e manušenca, džuvdes. Gova prdal pe mjera internetesko labaripe šaj te anel džiko zuralo hačaripesko azbipe savo anel cirra soviipe, cirra mangipe pala xape, cirra fizičke aktivitetura so jekhavresa šaj te ćeren o bajrovipe e daravipesko, depresija, opsesivni-kompulsivni birindomata, thaj te phiravel džiko cirra kontaktura e amalenca thaj familijasa.

Xarnjaripe e internetestar

O xarnjaripe e internetestar si generalno definisirino sar problematikano, kompulsivno labaripe e interenetesko savo sar agoreske rezulatura si les vareko došalipe jal bilačo miškope ande individualno ćeripe e dženensko ande avrečhande pašimata ande lesko džuvdipe pe vareso lungo vaktu. Vareke manuša save si xornjarne e internetestar dukhaven thaj e džungale sunendar thaj e džungale sovipendar, odolese so ačhen džungade džiko kasno jrat dikhindo pe amalikane mreža jal ćeren pe neve levela pe video-ćhelipa. Itakaj gova tema ni adjive naj si aktuelni ande populacija andi Crna Gora, voj si kate ande rodimata save ćeren bući e arakhipesa pala godjako sastipe thaj lačhipe.

Itakaj majbut droma ćeren komunikacija e amalenca save pindžaren, pherdebršenge labaren interneto vi sar bi pindžarena neve manušen, buteder prdal pe amalikane mreža, blogura vi forumura. Ande lenge rodipa pala autonomija thaj identiteto, e tinejdžera si len intereso pala neve kontaktura thaj relacija e sajber thaneste, savo inzarel baro džindo e šajipengo avri familija, škola thaj amalipe. Krzo gova relacija terne manuša roden fundeske pherdebršenge phućipa sar si seksualnipe, zumadipe ande dadeski thaj dajaki relacija thaj ande vršnjački / pale gasave bršutnipeski relacija, phućen avrečhande gindura thaj molipa, a sa gova ande kontekstura save den o šajipe te ačhen bipindžarde, so pe subjektivno levelo del lenge o haćaripe kaj si cirreder džungale deso gasavi relacija e čaće themeste. Interakcija e bipindžarde dženurenca prdal pe interneto si pale gasavo importantno xajing e inćaripesko pala varese terne manušen (31). Pe egzemplo, socijalnikano daravne terne manuša šaj lohko te džan andi komunikacija prdal pe interneto sar bi ciknivena piro korkoripe thaj ande pale gasavo vaktu sikljovena thaj lačharena pire socijalnikane džanglipa. Tinejdžera save dukhade e depresijatar, e birindomatar e parvanjipesko thaj aver problemestar, gadija džan ande onlajn forumo jal khetanipe pe amalikane mreža, kaj e dženura jekhavrese inzaren ažutipe thaj istardipe, thaj den lenge o haćaripe pala peripe ando khetanipe.

Andegova, komunikacija prdal pe interneto anel vi but džungalipe. Pe than e interenetesko savo naj les laći kontrola e dadendar thaj dajendar kana si o alav e cikne čhavorenge jal e manušendar save o istardipe den avri jal save pala gova istardipe ćeren regulacija thaj kontrola, tinejdžera maladen pen e xarne rasikane thaj etnikane anglakrisipenca, phukavimatenca thaj e seksualno džungale istardipenca. Phućimata (32) savi si ćerdi e amerikane dženurenca save labaren interneto kataro 10 džiko 17 berš mothoda kaj 14% lendar vaćarde sar von si len pašes e intereneteske amalipa thaj romansa. Itakaj istaren gadija relacija, baro džindo lendar avile terne manuša save mothode e bare čingaripenge e dadenca thaj dajanca, katari vršnjačka viktimizacija, depresija thaj delikvencija thaj save bešle but vrjama pe interneto. Gasave manuša avile majbut phućle te maladen e amalenca „muj pe muj“ thaj von djele pe gasave bešipa thaj na mothode pire dadenge thaj dajenge kataro gova. Aver alavenca, si amen bari relacija maškare amalipa save si ćerdine prdal pe interneto, e čingaripenca e dadenca thaj dajenca thaj čhavoresa, e delikvencijasa thaj e labaripensa e interenetesko.

Terne manuša save mothoden problematikano ićaripe thaj save labaren interneto pala komunikacija sar bi ciknjarena o haćaripe pala izolacija thaj čhudipe, dukhavne si pe džungalo labaripe. Pherdebršenge save naj len arakhipe sar si familija thaj amala e savenca šaj te mothoven e gova maladipengo prdal pe interneto thaj katara funkcionalnikane vi bifunkcionalnikane ićaripa, šaj te paćaven but thaj astaren xoxadipa thaj azbipe ande goja relacija palpale pe gasave save si dukhavne. Gadija, gova relacija šaj te džungaven džipherdes lenge problemura.

Adjive e dada thaj e daja indjaren baro udžilipe pala pire čhavoren thaj lengo bešipe pe interneto thaj pala džungalo medijako istardipe savo von šaj te roden pe interneto. Kana vaćaras e internetesa, o interneto šaj te dikhas sar jekh bari potencijalni xajing e čaćipengo pe avrečhande levelura e amare džuvdipesko: e aktivitetendar save ćeren te prdal pe interneto čaljaras amaro džungalutno mangipe, džiko gasave save ćeren

pala regulacija pala amaro emotivnikani zor (savi avel andi forma e gindipesko save putaren negativne emocija), te čaljaras amare relaciolnikane trubujipa jal prosto te „mudaren ritope“. Andegova, algoritmura save si andre ando interneto, čhelen melales thaj „hačaren“ lačhes amare pihološke thaj biološke trubujipa thaj den lengo čajlipe. Gova šaj te avel but daravno, odolese so naj amen o gindipe kaj alogoritmura labaren pindžardipe e amare biologijatar thaj psihologijatar sar bi ortosaren amari sama thaj amaro nakhlo vakto pe interneto.

Pe savo drom o interneto mangel te lel o than e dadesko thaj e dajako thaj sar te irin tumari zor?

Sar šaj te hačaren o baro fenomeno e internetesko thaj avere forma elektonikane mediya ande amare džuvdipende thaj džuvdipende e amare čhavoren? Familija si len i funkcija sar sistemura, so bučhol kaj familija inaj numaj suma varesave dženurengo deso jekh organizmo savo bajrol krozo vakto. Ande familijako framo sako si les pire relacijake trubujipa save mangen te čajlen. Voj si fundo pala kamipe, pašipe, zuralipe, sigurnipe thaj late sikljovas e molipenge thaj e manglo ícaripese. Si amen trubujipe te hačaren pen sigurno, te avas afirmisane thaj validirane, te avas astarde e varesavestar kon si phureder thaj godjavereder amendar, te vareko hačarel amare zumadipa thaj len o molipe, te éeras korkorodefiniripe, te éeras zor, te vareko aver varekan lel inicijativa thaj trubujipe te mothoven amaro kamipe. Andegači ando familijako framo našti te čajlas pire relacionikane trubujipa, interneto e pire šajipenca šaj te avel sar paruvipe. Butvrjamako trubujipe e internetesko thaj e avere elektonikane mediya šaj te dikhas sar simptomo kaj vareso ande amaro familijako sistemsko framo trubj te paruven pes. Sajekh šaj te irinen pen pe amare fundeske relacijake trubujipa thaj te godjaveras sar akana te čajlas len thaj sar šaj te éeras gova pe aver drom.

Varesave e dromendar sar šaj gindisaren pen si te ícaripe e čhavorengo hačaren pen sar paruvipe e transakcijengo ande forma “Me thaj Tu ralacija” thaj vareki forma e bičaldaki vorba savensa e gova ícaripesa bičhalel pes thaj pala savi šaj te éeren karakteristika sar psihološko manipulativno čhelipe: “Te naj si mange lačo dad jal daj, si man paruvipe pala tute”.

Sar bi našavas e ritopestar, e manuša traden pala vareso te džipheren piro vrjamo. Kate avel o internetesko labaripe. Sa roditeljura si pindžarde e čhavorenge phučipa save si fundosarde andaro lengo ritope: “Daje, so te éerav akana?” Jal, šaj te avel, amen korkore phučas: “So šaj te éeras pala vikendo / prdal pe savato thaj kurko?”. Šaj te avel te ašundan sar manuša vačaren kaj lenge djiva pe bučako than siges thaj lačhes džan andothan e djivengo kana nane but buči. Jekh e majbarestar katare psihološko dipe sose e manuša den andre thaj čhelipe e manipulativne čhelipasa si so écerel vrjamaki struktura thaj cikljarel ritope. Andegova, von éeren gova sajekh pe pale gasave droma save istaren gova kaj e čhelavna hačaren džungalo kana o čhelipe agorisarel. Gači droma desisarda tumen kaj čečes džanen sar

dikhel o scenario e mothodipesko e pire čavoresa, savo agorisarel e čalavipesa e udarasa jal e xolinasa savo tradel pharodipe e godjako andar o haćaripe kaj si bizurale te ćeren fijekhanći? Pale, i zor si ande tumare vasta te ćeren vareso aver pe aver drom. Tumari rola si te dźan opre manipulativno ićaripe gadija so ka den o egzemplo e ćire čavoreske sar trubuj te ićarel thaj ćerel o than kaj šaj te haćarel pes sigurno, astardino thaj kamlo, sar bi avilo gato te ašunel thaj haćarel tumen.

Pindźardi si čaćimata te sako amendar si les gindura, numaj e manušenje si cirra pindźardo kaj gindura si len trin komponenta:

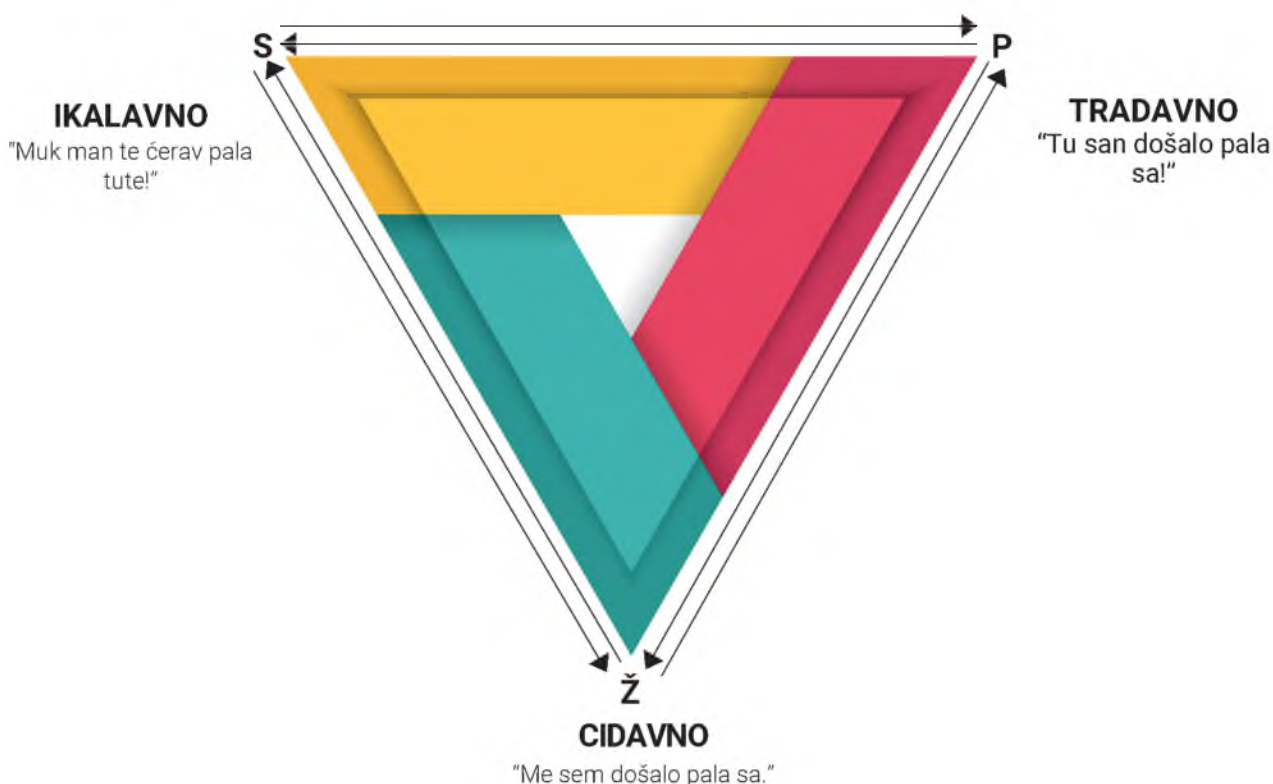
- ✓ emocionalni
- ✓ gindipeski thaj••
- ✓ ićaripeski.

Baxtagorali / prosperitetni konfrontacija dikhel o problemo pe trin levelo. Majlohko si te astaren e ićaripesa, athoska den čaće sevepura sose si amen vareso opro gova ićaripe numaj sasto vrjamo mora te gindisaren pala emotivni atmosfera.

Gova psihološko ćhelipe jal leske varijacija pe tema ka pindźaren gadija so ka dikhen kaj sajekh dźan pale gasave scenarija thaj si len gindipe kaj si pe pale gasavi emocionalni vrteška thaj sar te dźan andari jekh rola ande aver rola. Gasave rola si Ikalavno, Tradavno thaj Źrtva / Cidavno. Von si jekhavresa pala sako ćhelipe. Ake sar te pindźaren len:

- ✓ Tumen dije andre andi rola e Ikalavnesko kana ka den aźutipe andari superiorni pozicija, kana daren e averenge save šaj korkore te daren pese, kana ćhinaven e problemura e avere manušenje, kana aćhaven avere te korkores den krisura jal korkores te roden piro drom. “De, me ka ćerav gova pala tute, na dara, ka aźutinav tut”, si numaj jekh maškare avere lavjora save labaras kana si amen gova rola.
- ✓ Andi rola e Tradavnesko tumen dije andre kana den kritika, kana godjavern, mothoven thaj den khanali, kana godjaveren kaj si avere manuša „telal tumen“ thaj te gova ićaripe theren; kana den direktiva, kana kućisaren thaj ćeren kontrola ando pale gasavo vrjamo kana si sarkasikane thaj kana pociknjiven avere. “Sa gova si ćiri doš, me sem kate šorutno, mrno alav si agoresko”, si jekh maškar avere lavjorendar save labaren ande gova rola.
- ✓ Ande rola e Cidavnesko / Źrtve si kana ićaren pen sar naj sen kadire korkores te anen e krisura, kana pala pes gindinen kaj sen inferiorne thaj kana avere den krisura ando than Tut, kana muken avere te phiraven e Tumare dźivdipesa thaj te daren Tuke. “Našti, ćorrorro sem, so ka ćerav, me sem došalo pala sa gova”, numaj si jekh maškare avere lavjorendar save labaren kana sam ande rola e Cidavnesko.

Te astaras te ćhelas o ćhelipe andare avere rola, šaj te avel te ka paruvassaki rola, so das amen ande gova Dramako trin-xinz.

Andari rola e Ikalavnesko amen džas andi rola e Tradavnesko jal irimes, koring dikhipe e govestar sar dikhas Cidavno: te dikhas les sar čorrorro, - Ikalas les, a te dikhas les sar vazdel pes / čingarel pes – Tradas les.

Andi situacija kana piro čhavo dikhen sar o Cidavno e internesko, a roden o alope jal te zumaven te Ikalen les jal te džan te Traden. Kana džan pire čhavore te Ikalen, gova šaj te riparen tumen, thaj šaj te avel kaj džan ande agresivni Tradavneski rola, athoska ka čhindol thaj ka gatisaren sar Cidavno. Den godji kaj tumaro čhavo savo džal ande maškarutni / srednja škola na mothovel lačo reslipe ande škola a konstantno si pe telefono. So ka čeren?

Te bi dujravena e Ikalipestar jal e Tradipestar thaj čerena reakcija jal e kuburasa pala aver jal arakhipesa e pire granicako, gadija sar si majlačhes ando dino momento, trubuj te ačhaven o čhelipe e manipulativne psihološke čhelipestar. Sako amendar si akhardo te rodel ande pes mezo e lačhipesko katar šaj te pidžaren kaj si e avrende. Majlačho drom si te den kris te ande gova momento čeren avrečhandes: te alosaras te kamas peske thaj te daras pestar thaj ando palo gasavo vrjama te kamas avere thaj te daras lendar. Aver alavenca, te na Ikalas thaj te na avas Cidavna.

Dikhipe ando amaro ičaripe thaj rola save astaras šaj te avel e bare labaripestar kana vačas e čhavorenca. E čhavoreske šaj te mothovas kaj o interneto šaj te labaras pe funkcionalno thaj bifunkcionalno drom. Pe egzemplo, lačo si kana si amaro amal ande bolnica te paruvas but bičhalde vorba prdal pe interneto thaj pe gova drom vačas lesa e kamipese savo hačas masakar amendje. Ama, kana amal sastivel thaj del avri andari bolnica, thaj kana bešas anthothan te čeras varesavo jekhethanes, amen sam ande interakcija e telefonasa jal e-manušenca save naj si ande soba. Importantno si e pindžaras kaj gov ana čerel pala paruvipe e amare amalipestar deso nakhada ande psihološko čhelipe - astardam te čaljaras pire trubujipe pe drom savo si došalo pala amen. Pale šaj te dikhas o trubujipe e telefonesko sar o simptomo pala kvaliteto e relacijako thaj te čeras analiza so o trubujipe e telefonesko ando konkretno egzemplo semnosarel thaj sose si vareko, savo naj si ande soba, but importantno e dženestar savo si amenca thaj e savenca maladilam te bešas thaj vareso te paruvas.

Majlačho drom te na éρας vrjamaki struktura krzo čhelipa si te si amen o godjipe e šajipengo save si kate e alopestar. Gova šajipa si sajekh o kotor e amare čačipestar. Kana avere amen éρας bange pala vareso, amen ikalas len, mangas o došavno / bandjimasko dženo, irisaras i dab, nakhavas jal ankalas pen andari situacija thaj amen e avere dženesko mothovas kaj na pačavas les thaj bičhalas zurali bičhaldi vorba kaj lesa inaj sa lačhes. Ande gasave komunikacija e averenca na šaj te dozačaras te avel džiko hačaripe ni džiko varesavo paruvipe save papa piri res anen džiko paruvipe e ícaripesko. Sar insanura, amen sikljovas pen thaj bajrovas pen sasto džuvdipe, šaj te sikljovas sar te avas zurale, šaj te sikljovas e kadiripa pala čhnavipe e problemengo, te ašunas avere, te si amen godji penge thaj amare relacijake trubujipa. E gova bižajipenca, andothan Tradipe, amen astaras zurale, andothan te lkalas, amen sam daravne koring averenge thaj andothan te avas bizoralipenge Cidavne, amen džanas sar te mothovas piri hačardi rig. Pe gova drom, kataro djive džiko djive e pire akturenca thaj godjipenca pe godjaki sastipeski linija amen éρας sigurnipe pala piro džaipe koring godjako lačhipe thaj džuvdipe pherdo šajipenca.

Praktikane šeja save šaj te éρας sar te éρας regulacija sar te labaras televizija thaj kompjutero, mobilno telefono, tableto:

Strategija	Moethodipe
Čeren struktura pala TV dikhipe thaj labaripe e internetesko.	Inzaren dikhlikanes e kriza save éeren granica so e čhavore thaj pherdebršenge šaj te dikhen pe TV thaj éeren pe kompjutero, tableto jal mobilno telefono. Našen te labaren TV, kompjutero, tableto jal mobilno telefono sar i bibi pala čhavoren. Na thoven TV jal kompjutero ande čhavoreski soba; pe gova drom zuralo bajroven lengo labaripe a pharo si te dikhen e čhavorengje aktivitetura.
Našen katar o TV, e kompjuterlesko, e tabletako thaj o mobilo telefonesko labaripe sar i počin.	Kana o andripe pe TV-u jal kompjutero, tableto vi mobilno telefono labaren sar i počin jal kana si lenge čhnavipa sar i khanali, pala e čhavore si buteder mangles.
Den lačhipe pe varese medijake zumadipe pala čhavoren.	Čhavore save džan ande TV thaj kompjuterleske aktivitetura save si sikade, socijalnikane thaj andi harmonija uzo lengo bršutnipe, bajroven vi ispiden ando džangliplesko thaj socijalnikano bižajipe.
Kana god si o šajipe dikhen TV e čhavorenca thaj labaren interneto lenca.	Kana pherdebršenge den phučipa pala gova so si pe TV jal so dikhen pe interneto, von den piri negativni vorba jal vazden rasprava / vačaripe, gadija von ažutinen e čhavorengje te hačaren thaj éeren molipe e istardipengo pe TV jal interneto.
Phanden gova so čhavore dikhen pe interento jal TV uzo sakodjivesko zumadipe e sičipesko.	Den zuralipe e čhavorengje te aktivno éeren vareso pala piri pašimata, pe engzamplo vareko istardipe e dživutrengo šaj te xukljarel pe džajipe ande priroda, dikhipe ande lilvardi sar bi rodena e lila e dživutrengje, jal te godjaveren sar te ažutinen pen e dživutrengje ande piri pašimata.
Aven modelo pala lačho TV thaj internetesko labaripe.	E dadesko thaj dajako medijako ícaripe, jal našipe kataro lungo TV thaj internetesko labaripe, sar vi éerdipe e granicako pala džungale istardipa, del zor direktno pe medijako ícaripe e čhavorengje.
Mothoven funkcija pala internetski tehnologija thaj sar školake čhavore thaj pherdebršenge šaj te arakhen pen.	Čhavore thaj pherdebršenge save pe interneto dikhen sar pe sistemo e mreža, šaj te avel, ka hačaren lenge amalipeske rizikura. E gova informacijenca von si len o mištipe odolese so hačaren majbare sigurnikane rizikura: putardipe pala personalne dokumentura thaj dikhipe e manušenca save "maladile" pe interneto.
Aven dikhavne / autoritativnikane e bajradipestar.	Čhavore e tate dadeštar thaj dajatar save si si andre ando gova thaj save si len godjaverne mangipa uzo reslo ícardipe, si len o baro intereso pe medijake zumadipa e edukativne thaj prosocijalnikane istardipesa thaj cirreder si šajutno te ka labaren TV jal interento sar o drom pala našibe.

7.

STEREOTIPURA

thaj anglakrisipa

Saki nacija si la piri tradicija, a bjanavne stereotipura si lako kotor. Numaj, lačhes si te icaren an godji kaj e manuša ćeren len thaj kaj e manuša šaj parujen len.

Tarja Halonen, dumutni prezidentka katari Republika Finska

Klidutne tema:

- ✓ So si stereotipura thaj anglakrisipa / predrasudura thaj sar iklen pen
- ✓ Sar éeren i zor pe amare gindura, godjaveripa thaj aktura
- ✓ Pe savo drom šaj te aven došale
- ✓ O drom katare stereotipura thaj anglakrisipa džiko holjardi vorba thaj tangaripe

“Av sar muško”. “Roves sar čhejorri”. “Romane buća”. Gaći drom ašunisardam thaj korkore vačardam gova fraza? Šaj te avel kaj tumen xasavden gugles pe vico / phejras e Crnogorcurengo, Bosancurengo jal Srbijancurengo?

Medija éeren i zor pe formiripe e gindipengo ande themutno / javno mijenje. Von den o themutno / javno baripe pala varese tema pe save džan arakhipe e publikako thaj save éeren forma pala istardipa pala themunipe. But bari zor pašljoval ande duj levelo –čačipesko (džanglipesko aspekto ande medijako istardipe) thaj molipesko (morlano / čhamlikano thaj estetske aspektura e istardipesko). Odolese si but importantno te haćaras pe savo drom medija ažutinen (jal na ažutinen) e haćaripeste, e molipeste, e ortorisaripe, thaj ćerdipe e savremene themeste uzo sasto šajipe thaj rizikura.

Medijaki reprezentacija, pindžaripe thaj karakterizipe e avrečhandipesko ćhelen but importantni rola na numaj sar amen haćaras, deso sar amen vaćaras koring avrečhande amalikane khetanipa, palpale koring gasave save si dukhade jal marginalizovane jal kana si ando phućipe o rodo, etniciteto, religija, seksualni orjentacija, klasikano peravipe, ideologija, politika, kadiripe, bršutnipe jal čhutino / sarano.

Medija but droma labaren stereotipura ande komunikacija e pire publikasa. But droma alosaren “representativna” akterura kana éeren raportura e džangle phućipenge thaj desisajvipenge. Gova šaj te avel daravno odolese so amen na dikhas vareko dženo, amen sam sar korre, a but droma labaripe e stereotipurengo šaj te anel džiko diskriminacija thaj tangaripe.

Stereotipura – Generalno angla godjaveripe e džangle menušenge khetanipese. Bilaće generalizacija e savenca pala sa peravnura ande džangle khetanipa bizo selekcija das pale gasave savipa. Problemo e stereotipurenca iklel kana von astaren te éeren biinsanipe e manušengo, thaj andothan te dikhas amen o dženo, amen dikhas numaj egzamplo e peravnesko andaro džanglo khetanipe pala savo si amen jekh džanglo gindipe.

Anglakrisipa / Predrasude – Krisipa save amen formisardam bizo djeli jal nakhli gindipeski procjena. Gindipa e save naj len čačipesko čačardipe thaj/jal logikano fundo, a save si trade e zurale emocijasa thaj save si zurale pe paruvipe. Majbut droma si ando phućipe negativne gindura save si len o fundo pe stereotipura. Predrasudura si fundo pala diskriminacija opro vareko dženo jal khetnipe. Diskriminacija si ando čaćipe anglakrisipe / predrasuda “pe ćeripe” (33).

Holjardi vorba – Iklista pe gindura save si ćerde pe fundo e stereotipurengo thaj predrasudengo fundo. Istarel sa forma e mothovipesko e savenca bajrovel pes jal inkalel pes xoljardipe savo si les o fundo pe rasa, polo, seksualni orjentacija, etniciteto, religija, bućim, ideologikane thaj politikake gindura. Gova forma e mothodipesko naj si arakhavno e krisipesa pe tromanipe / sloboda e gindesko thaj vaćaripesko thaj mothovel nasulkeripe pala gova kris.

„Khonik inaj bijando e xoljaripesa koring aver dženo andar leski morćaki bojava, bućim jal religija. E manuša mora te siljoven te xoljaren, a te siljoven te xoljaren, athoska šaj te sikljovent vi te kamen odolese so si o kamipe but naturalno pala manušesko ilo deso lesko mamujalipe“, Nelson Mandela.

So bućhol: Diskriminacija mothovel bijekhipesko ícaripe koring dženo jal varesavo khetanipe andar lenge personalna savipa (rasa, polo, seksualni orijentacija, etniciteto, bućim / rat, čhib, religijako jal politikano gindipe, barvalipeski jal sastipeski situacija, suripe jal familijako statuso, beršutnipe thaj aver) so pala palpalunipe si la bijekhipe ande šanse te e ustavesa thaj e krisipesa istaren garantnikane čaćipa. Diskriminacija ćerel pes vi kana e dženu save si ande bijekhahjekhipeski situacija dikhen pen thaj semnosaren pe palo gasavo drom (jekhahjekh).

Predrasuda thaj stereotipura mothoven e sikljovde obrascura e ícaripesko. Lendje naj naj sam godjate majbut, angla sa andar gova so bigodjako istaras len, jal “pijas” andari pašimata – e familijatar, e amalendar, e školatar, vi e medijendar. Von istaren pen e džuvdipeste uzo socijalnikano sikljovipe, majbut e sikljovipesa koring modelo (34). Ando varesavo gindipe stereotipura mothoven vi „forma“ pala ortosaripe „e rindesko“ ando baro gaćipe podatkura save si komplicirime thaj bipherde thaj save astaras andaro them (35). Stereotipura si gadija godjake xarne dromura andi klasifikacija thaj kategorizacija e amare džanglipesko jal odjestar vaćardino – o paćape savo si amen e themese, savesa labaras amen orijentacija thaj ćeripe lestar. Problemo e stereotipurenca pašljovent ande gova – kon ćeren len, buhljarel thaj zuralel len thaj sose ćerel gova – savjasa interesura stereotipura kanden?

Te sajekh pherdivas e medijake bićhalde vorbenca katara ‘siloderno ícaripe e melale imigrantura’, ‘bićhamlipe e ateistura’, ‘muslimanske teroristura’ jal ‘skurti džuvlikani godji’, ka astaras krzo gova prizma te dikhas sa perutne e khetanipesko. But haćardi situacija si e čhavorenca save krzo dragostipeske istardipa bizo kritika istaren sasto seto e molipeske konotacijatar save si phandipe pala džangle khetanipa, a gasavestar naj si e godjate.

Bjanavne stereotipura thaj bjanavnes fundosardo tangaripe

Bjanavne stereotipura si majimportantne thaj šaj te avel kaj si majbuhljarde e savorendar, odolese so si praktikanes ande sa amalipa ando them savo si vi durder dominantnikanes patrijarhalno.

Patrijarhalno jal tradicionalno haćaripe e bjanavne rolengo fundisarel pe bijekhahjekh relacija e zorako maškar e murša thaj džuvlja / romnja.

Haćarel o astardipe pala vućo than e muršenge thaj pocikno than e romnjenge ande avrećhande džuvdipeske pašimata, jal haćaripe e tradicionalne bućenge, e udžilipengo, e savipengo e muršenge thaj džuvljenge / romnjenge, thaj gadija save si dine e muršenge von si len bareder molipe deso save si dine e džuvljenge thaj praktikano von džan sar i norma. O murš si haćardo sar godjaver, kadiro, zuralo thaj tromalo, a džuvli sar haćarni, kovlorri, grižali thaj kandini. Čaćes, naj si sa muršura godjaver

vi zurale, niti si sa džuvlja / rromnja kovlorre vi kandine, numaj o amalipe but droma zuralo del sankcija thaj pedepsil phadjimata e bjande normengo jal bireslipe te ačhavas pen ando framo e bjandipesko savo si dino amenge. Bjanavno fundosardo tangaripe mothovel o tangaripe pe fundo e bjandipesko thaj pe xanduke bjanavne stereotipurengo thaj dozačaripengo save si fundosarde pe konzervativne thaj capenime bjanavne rolengo. "Bjanavno fundosardo tangaripe mothovel majbari forma e phagipesko pala manušikane čačipa andi Crna Gora, a kataro astardipe e pandemijako e koronavirusesko amen dikhlam e džindurengo bajrovipe pala mothodine slučajeji pala familijako tangaripe kataro 27 procento. (36)"

Ande patrijarhalno amalipe si majbutvarne bjanavne stereotipura e savenca si e džuvljenge thaj muršenge dine anglal džangle karakteristike thaj rola bizo godjako pe lengo individualnipe. Stereotipura zuralen seksizmo sar manifestacija pala nakhlipeške bijekhajekh relacija e zorako maškar e muršen thaj e džuvljen / rromnjen, so indjarel džiko diskriminacija thaj tangaripe upral džuvlja thaj ačhavel zuralipe thaj pherdo / sasto anglalipe e džuvljen e amalipeste (37).

Džuvlja / rromnja save čeren politika andi Crna Gora but droma avile e cidavna pala seksistikane thaj mizoginialnikane komentara na numaj ando themutnipe deso vi e pire kolegurendar, džiko vareke politike manuša / murša save čeren politika si krlale e ičaripeste e stereotipurengo thaj seksizmesko. Karikatura e vulgarnikane istardipesa ande save si mothodine džuvlja save čeren politika, seksualnikano objektivizipe e džuvljengo thaj onlajn seksistikani holjardi vorba si vareke droma pe save si čerdo thaj istardo ambijento pala daravipe thaj tangaripe koring e džuvljenge. O tromanipe e mothodipesko butivar labarel pes sar jertisaripe pala bilačo thaj dukhavno ičaripe. Andi Skupština Crna Gora thaj ande medija šaj te ašunel pes alava sar: "mujali, čhibali vi torokuša", " i guja savi sikće thaj palaca / i rima jal i sapni savi dandalel jal xal e čhibasa", uzo liparipe" kaj si lako prezime / familijako anav lungeder katar i poslanička klupa (38)."; "Draginja istarda vakcina, thaj vareso pusavel las!", "Dikhel pes sar gugljol lake", "Numaj te si xanduk, te na džal avri (39)." Gasave egzemplura e xoljardipeski, ciknjaripesko thaj čhudipesko koring džuvlja / rromnja istarde e bjanavne stereotipurenca, si but daravne kana si ande themesko / javno diskurso thaj e dromesa e medijako, a sar palpalunipe si len legitimisaripe pala bjanavno fundosardo tangaripe. Andejekh, medija na čeren raportura e bjanavne fundosarde tangripese pe bjanavno senzibilno drom, deso senzacionalistikano, thaj ka viktimiziren thaj stigmatiziren e cidavna thaj pociknjiven jal relativizinen bandjipe / došalipe e činjardesko. "Andi Crna Gora nane adekvatne mehanizmura pala obračuno opro holjardi vorba, desisajvipa naj len proceso, thaj nane sankcija. Institucija, na čeren pala gova, thaj inklen pasivne saučesnikura", dija evaluacija o arakhavno pala manušikane čačipa thaj tromanipa Siniša Bjeković (40).

E bajrovipesa e informacione komunikacionalne tehnologijenge thaj e bipherde ladipesa ando amaro amalikano sajber jal virtuelno than, pesa indjaras ande neve thana vi džungale phure siklipa sar si o tangaripe jal o bjanavno fundosardo tangaripe.

Onlajn bjanavno fundosardo tangaripe naj si vareko nevo džuto e tangaripesko, deso bjanavno fundosardo tangaripe e neve medijate.

Karakteristika e neve medijenge ka den specifika pala nevo bjanavno fundosardo tangaripe sar nakhadipe pala bimangli bičhaldi vorba – dukhavipe, daravipe, ciknjaripe, thaj xromasaripa, slika jal video-xromasaripa save si dine avri bizo mukipe, sar vi bizo baro džindo e svjedokura thaj bizo but publika e tangarne čerdipa save zuralen thaj čeren xanduk viktimizaripe e gasavenca koring savenca si o tangaripe čerdo. Bipindžardipe e manušen save čeren gova onlajn tangaripe mothovel džipherdo problemu.

Patrijarhato érel granica vi pala džuvljen gadija pala e muršen thaj érel bišajipe pala pherdo bajrovi e manuškane potencijalengo. Khanči inaj džungalo jal nane binaturalno kana o murš rovel, jal kana džuvli / rromni si la vuči, ortosardi pozicija. Bjanavne rola naj si naturalne niti paruvne, von si amalikane konstrukta save trubuj thaj šaj te aven ande ando phuči, ako magas jekhjekhetano amalipe kaj manušengo barikanipe djinavel savoreng, a rodo naj les molipeski konotacija.

Stereotipikano dikhipe e avrečhandipesko naj si numaj "politikako bikorektno" jal bimanušvalo / džungalo, kate érel pes e govestar kaj si stereotipura o fundo na numaj pala i vorba, deso vi pala holjaripe savo šaj te anel ekstremnikane palpalunipen. Šaj te avel majbut, numaj stereotipura ande varesave ekstremnikane slučajeji čačes šaj te aven sevepura pala mulipe, dukhavipe jal korkorodukhavipe sar agorutne aplikacija pala lengo bilačo labaripe. Te sem zuralender athoska si man o čači, pe čiro sendvičo / xape jal poščari, te si čorrorro athoska si bibučarno manuš, te si čhej athoska na džanel te čelel o fudbalo, te si o čhavo athoska našti te érel baleto, te bilegalnikano nakhen granica athoska si amen o čači te traden len sar dživutra. Gova si numaj varesave e stereotipurendar save maladilam sako djive, gova stereotipura si but droma andi pherdi kali hronika.

Odolese so aven pe bizo generalni fundeski čačimata thaj molipe, stereotipura si bizurale pe haravipeski zor e logikane thaj kritikane gindipesko. Demontaža stereotipura thaj predrasudura save si érdine amende polohko e cikne prnendar, bari buči si numaj vi holjardipe bizo agor.

Sar arakhen čhavore e bjanavne stereotipurendar ande medija ?

Rodo avel importantno but rano e čhavoressko džuvdipeste. (41). But studija mothoven kaj čhavore astaren te len stereotipura kataro dujto brš, džiko varese rodimata mothoven kaj čhavore šaj te dikhen uladipe maškare polovi e bršutnipeste kataro inja thaj čak kana si len pandž čhona e džuvdipesko. Čhavoren sikljovent kaj lenge čhelimata thaj patave uladen pe roza pala čheja thaj vunate pala čhave, thaj kaj lenge dada thaj deža si len rola save si tipične pala "daja" thaj "dada". Tradicionalne bjanavne rola e majanglune bajatipeste éren džanglo icaripe savo dozačaren pen e čhejatar thaj čhavestar, sar vi angla dikhipe kaj si muršikane savipa, icaripe thaj rola but mol e džuvlikanestar. Zurale, kadire, biphangle čhavore thaj daravdine, gogle thaj phangle čheja si vareke e savipestar save čheja thaj čhavore trubuj te astaren koring dozačaripenge save o amalipe si les lendar. Krzo socijalizacija labaren pen suptilne forma e zorako thaj kontrolako sar bi čhavoren sikljoventa te mangel šeja save si ando intreso pala dominantnikano khetannipe e amalipeste. Gadija, čheja sikljovent te astaren muršikani dominacija thaj piro pociknjardo than sar lačo, "naturalno", čak vi manglo.

Medija si len barikani rola e indjaripeste thaj ačhavipeste e bjanavne stereotipurengo odolese so čhavoren astaren medijake istardipa thaj gadija astaren bangi bičhaldi vorba, sar kaj si čhave godjavereder e čhejendar, jal kaj čheja našti te aven lače matematičarke. Čhavore éren piri indentifikacija e pire uzorenca ande medija save den zurale, agresivnikane, autoritativnikane, dominantnikane, resle murša thaj emotivnikane, ladžarne save si len o imperative pala savršeno dikhipe thaj šukaripe, save si numaj pala familija thaj éer. Goja bičhaldi vorba džal xanduk ando piri godji, molipe thaj o modelo e icaripesko save len agorisardi vorba save anen thaj save si athoska but pharo te paroven. Odolese si bjanavne stereotipura došale thaj negativno éren pe bajrovi e čhavorengo, so athoska džal pe lengo džuvdipe, karijera, jekhavresa relacija thaj pe gova sar ka éren pe piro molipe thaj pala molipe pala aver manuša.

Dikhlikanes si kaj si bjanavne rola thaj stereotipura e drabate e džuvdipengo e čhavorengo e cikne prnendar, thaj gadija pharo šaj e dozačaras kaj gova čhavore šaj te aven arakhavne e stereotipurende thaj e došale medijake zorestar. E dada thaj e daja našti te éren kontrola pala sa so čhavore ašunen thaj dikhen, a von dikhen thaj ašunen eksplicitno rasistikake, seksistikake jal ksenofobikake ideja so šaj te éren i zor pe čhavoressko dikhipe pe amalikane norma thaj molipe. Odolese si importantno e bajatipeste te astaren e činavipesa e stereotipurengo sar bi lengi zor avela peske thaj ciknjarena.

XINZ PALA E DADA THAJ E DAJA / RODITELJI

1. Baripe e zorako e dadesko thaj dajako pe čhavoren sar lenge modelura – Čhavore bajroven piro hačaripe pala o them andaro minute džiko minute krzo vačaripe, phučipa thaj dihipe e ičaripesko e pire dada thaj daja. Odolese trubuj te čeren praksa pala bistereotipnikano ičaripe e dadesko thaj e dajako arakhipestar – daja šaj te parnjaren i soba, a dada te čiraven o xape jal te šulaven o čer. Kana čeren imitacija e dada thaj e daja čhavoren trubuj te čeren čhereske buča andi harmonija pe piro bršutnipe. E čhavoren trubuj te xukljaren te čhelen e sake čhelimatasa, thaj e govenca save si naturalnikane pala mamujalo polo thaj te našen uladipe pe, gadija akharde, “džuvlikani” thaj “muršikani” bojava.

2. Dikhlikanes mothoven pe stereotipura thaj bajroven empatija - Andothan ignorancija e stereotipurengo thaj paruvipe kaj von na aven, trubuj te pindžaren len thaj vačaren lendje e čhavorencia. Majlačho drom te ciknjaren stereotipura si bajrovipe e ematijako koring dženura save si o predmeto e stereotipurengo. Thovdine ande pozicija ande savi si dženura koring save si len stereotipura, e hačaripesa e situacijako ande savi von arakhen pen, šaj bajroven pen tolerantnipe thaj pačavalipe e uladipengo.

3. Našen katar e stereotipurengi generalizacija ande čhib thaj lačo vačaripe – Pala čhavore si o drom pe savo vačaras but droma importantno e govestar so vačaras, mothode varese rodimata. Forma e laforako ande savi pala sako khetanipe del džangle sovipa, pozitivna jal negativna, anel o hačaripe e themesko krzo stereotipura (42). Generalizacija kaj “džuvlja lačheder bašalen klaviro, a muršikane gitara” bičhalel vorba savo si vareko dženo numaj koring lako / lesko polo. Odolese e dada thaj e daja, trubuj e samasa te labaren i čhib sar bi ažutinena e čhavorenge te sikljojen te dikhen pen thaj avere sar individua, tromane ando alope pire dromura, a na sar perutne jekh grupako ande savi savore si len pale gasave karakteristika. E čhavesse trubuj te ažutinen te bajrovel siklipa te sajekh zumavel, putavel, phučel, andothan te istarel stereotipurikane dikhipa andi relacija pe manušen trujal peste.

Vorba e čhavrenca džiko 12 berš

- Pindžaren e čhavoren e konceptasa e stereotipurengo e bajatipestar. Mothoven lenge kaj si stereotipura proste thaj jekhdimensionalnikane dikhipa e dženurengo, save si fundosarde pe generalizacija. Vačaren lenge save si stereotipnikane (vi bistereotipnikane) rola save dikhen ande crtani filmovi, ande čhavorenge lila thaj vi ande reklama.
- Mothoven e čhavorenge o modelo pala bistereotipnikano e dadesko thaj dajako arakhipa: E dada thaj daja save mangen te čhavorro bajrovel stereotipnikane bjanavne rola, trubuj te čeren but džipherdes, odolese so si i zor e familijako pe čhavoresko bajrovipe but krisano. Odolese si importantno te džan kataro piro egzemplo, kaj o dad ka čerel buči ando čer savi si dikhlini sar džuvlikani, a daj gasave savi si dikhlini sar muršikani. Sikljojen e čhavoren liduj polura e bajatipestar te čeren pale gasave buča e čhereste, andi harmonija e beršutnipesa.

- ✓ Vazden sama e čhavorengje pe dženura andare medijs, dženura andare crtane filmura, jal e lilende save ícaren pen pe stereotipno drom thaj vaćaripe e govese řaj te anen e phućljardinipesa e bjanavne rolengje thaj stereotipurengo. O ćhavo savo rovel jal i ćhajsavi ćhelel i fudbalo si řukar egzemplura pala o vaćaripe e ćhavorencas. Andothan pe fizićko dikhljaripe, den fokuso e komunikacijako pe lengje savipa thaj ícaripe sar pe jekh munuř thaj mukhlen generalizacija e rigate kana god řaj: "Laćhe si so gova ćhavo rovel odolese so lesko dźukhel xasarda pes. An godjate kaj ćiro amal Marko rovda kana ćorde lesko biciklo. O dad slono / elefanto rovda ando crtano filmo kana na dźanglas kaj si lesko ciknorro slono /elefanto."
- ☞ Thovipe e dźanglipeso pe egzemplura save ćeren pen e profesijenca save naj si tradicionalnikane dźuvljengje jal murřikane řaj te miřkosarel e bjanavne rola. Pařalno savo but droma ćhelel pes e pire ćhavesa, policajka andari mahala, luludjaro andari pařnavni radnja, tema si pala vaćaripe e ćhavorencas.
- ☞ Den e ćhavorengje e ćhelimate save si tipićno ćerde pala mamujalo polo uzo sajekhesko phućipe pala lengje mangipa ande konteksto e dozaćarne savipa thaj ícaripe. "Manges te ćhelel pes e loptasa itakaj ćiri nana ćida tuke o priboro pala domaćinstvo? Dosta si phirnikani thaj zurali kaj řaj te ćheles o fudbalo jal kořarka, andegaći gova manges."
- ☞ Putaren pendźero e ćhavorese te haćarel o řajipe kaj kate si, vi uzo zurale stereotipura, e řeja save řaj te aven avrećhande e gasavestar so dikhel ande medijs jal so but e manuřen godjaveren jal dozaćaren. Ícaren lako / lesko alope itakaj si aver e bare normendar thaj den korkorropaćivalipe e ćhavorese te ćerel ćaćo řej.

Vaćaripe e ćhavorencas kataro 12 dźiko 18 berř

- ☞ Tinejdźera ande gova berřipe astaren te den duma e kamipese thaj zurales pharen len lengo dićhipe. Savršeno fizićko dićhipe thaj e standardura e řukaripesko save ćeren avrećhande medijs, ćerel pes krzo amalipeski zor kaj terne trubuj te dićhen pe dino thaj dźanglo drom sar bi asteren sama / vardipe. Anglal e standardura e řukaripesko avile majbut pala rromnja thaj ćhaja, dźiko rodimata ande agoresko vaktó mothoven kaj si imperativno pala řukar dićhipe vi pala e ćhave thaj murřa (43). E ćhavoren astarde stereotipnikane modelura pala maćhale, atletikane ćerde murřa, e agresivnikane ícaripe, e imidźasa sar korovane thaj opasne murřa, vi sar seksipilnikan modelura, savršeno řukar thaj dopařnange rromnja save ćeren pen numaj e pire dićhipensa. E ćhavorencas, majbut e tinejdźerenca, trubuj te vaćaren kaj savršeno dićhipe thaj dine standardura e řukaripeske naj len realnipe thaj kaj si ćerde pala trubujipe e industrijako thaj e dženurengje save ćeren avri bićhaldi vorba. Trubuj te mothoven len kaj si sako řukar pe piro drom thaj kaj si uladipe laćho odolese so ćeren o them pařa amende barvalender thaj řukarender. But importantno si ćerenkorkorropaćavipe e tinejdźerengje te kamen pen, te si len pozitivni slika pengje, te lengo reslipe nane fundo pe lengo dićhipe thaj te den lengje dźiko dźanglipe kaj trubuj te aven kamle bizo dikhipje pe goa sar von dićhen.
- ☞ But importantno si te phagen stereotipura e savipengje liduj pola save mothoven kaj murřikane si len buteder molipe deso rromnja / dźuvlja. Tradicionalne stereotipura den gova kaj e murřinanende dozaćaren te aven dominantnikane, zurale, krisane thaj bizo mothodipe e emocijako, dźiko e rromnjendar / dźuvljendar te aven daravdine, kovle, emotivnikane thaj ladźarne. Trubuj vaćaren e tinejdźerenca te li pindźaren vareko dźeno andari pařimata kon naj les gova stereotipnikane savipa, mothoven e rromnja / dźuvlja e themutne dźuvdipeste save si autoritativne, zurale vi krisane liderke thaj direktorke e kompanijengje, sar vi pe egzemplura e murřikanengje save mothoven emocijs, save si e paćapesa koring rromnja / dźuvlja thaj koring dukhavne khetanipa jal save ćeren ande laćhećerdine thaj volonterikane aktiviteturengje. Vaćaren e rromnjengje save si laćhe matematićarke, inźenjerke, pilotkinje, sar vi e muřikanengje save si vaspitaći ande ćhavagebar jal save si baxtagoralne / prosperitetne ćiravdara.

Vačaren e došalipenge e generalizacijako sar vi e mangipengo te reslen jekhipe e amalipeste ando savo sako insano bizo dikhipe pe polo, si les pire lačhipa thaj jekhajekh čerel ande amalikane procesura. Ičaren amalipengi relacija maškar manušenge thaj džan opro diskriminacija thaj tangaripe koring džuvljenge / rromnjenge ande sako drom, sar vi e medijake istardipende. Principo e jekhajekhipesko, čačipesko thaj tromanipesko trubuj te avel ando fokuso e vačaripesko e tinejdžerenca uzo mothodipe e egzemplarengo andari pašimata sar vi andaro mothodipa e savenca šaj te džanen andari medija

SAJBER-MALTRETIRIPE: Sajber-maltretiranje jal sajberbuling (eng. cyberbullying) mothovel / prezentitel digitalno jal elektronikano tangaripe, jal tangaripe savo čerel pes e labarenca e digitalne tehnologijenge save labaren pes sar bi čeren o doš vi džungalipe e manušenge thaj sar bi čerena koring lenge došales vi sar dušmaja. Čerel pes e resipesa te daraven, xoljaren jal ladžaren e dženura save si čingarde, te daraven lengo sigurnipe thaj / jal reputacija. Palpalunipa e digitalne tangaripengo pala čingardo dženo šaj te aven daravnipe pala pesko sigurnipe, avrečhande emocionalnikane doša, vi suicido / korkoromodaripe. Majbutivarne cidavne e digitalne tangaripestar si čhavore, terne thaj rromnja / džuvlja, thaj nane granica numaj pe len.

Tipura:

Seksting (složenica: seks thaj texting, eng. – bičhalipe e tekstualnikane porukenge
Bičhalipe, uladipe jal thovipe e eksplicitnikene jal sugestivnikane istardipengo e seksualne naturasa.

Džungaldipe jal flejming (flame, eng. – jagori)

Phabarni, dušmajeski komunikacija, e hačarde temenge, savi djinavel dukhavipa, akušipa, labaripe e bare varnura (savo si baro čingaripe andi komunikacija) thaj savi si pe čato, forumi, amalikane mreža jal čhutines. Flejming šaj te avel vi sar palpalunipe pala došales hačardi bičhaldi vorba, jal bihačaripe pala lako tono, odolese kaj si onlajn komunikacija majbutes verbalni, bizo lake biverbalne (save djinaven kontekstura sar – ičharipe e trupesko, gestikulacija, mimika, thaj aver) vi paraverbalne (bojava thaj krlengo tono, sig e vorbako, hasape, thaj aver) elementura.

“Veselo” palmipe (happy slapping, engl. – veselo čingaripe / palmipe)

Gova phenel pes pe rupuzipe (verbalno jal fizičko) pe vareso dženo, thaj lesko snimanje prdal pe mobilno telefono. O snimko athoska šaj te uladel pes pe avrečhande onlajn platforme uzo res te pociknjivel thaj ladžarel o dženo savo si rupuzimo thaj gova šaj te avel dino buhlines pala res te čerel leski xanduk viktimizacija.

Digitalno/sajber čingaripe (složenica: cyber thaj harassment, engl. – čingaripe)
Sajekhesko bičhalipe e dukhavne thaj daravne porukengo uzo res te anel daravipe, dukh thaj doš.

Digitalno/sajber tradipe thaj tradimata (složenica: cyber thaj stalking, engl. – tradipe, tradimata)

Pala pe čačimardi thaj opasni forma e diginalno tangaripesko savi šaj te djinavel vi daravipe e fizičke tangaripenca, sar vi tradipe e džajipesko vi ičaripe e cidavnesko na numaj ande virtuelni deso vi ande fizički pašimata.

Xoxavdes mothovipe (masquerading, engl. – maskiripe), pindžardo vi sar ketfišing (catfishing, engl. – o anav avilo e amerikane dokumentarnestar andaro 2010) jal sokpapets (sock puppets, eng. – papuša e prnaljorrendar / e čarapendar) Čeripe e dženesko e gindureste, e xoxavde identitetesko, e profilesko jal nalogesko pe amalikane mreža uzo res te xoxaven targetirano dženo sar bi lestar astarde privatne informacije jal sar bi gova dženo andrel ande kamipeski veza e internetesa predatoresa – savo si e gindureste čerdo, godjate čerdino e xoxavne dženesa.

Bumuklino bičhaldipe avri objavljipe jal auting / doxing (outing / doxing, eng. – phučarimata) Djinavel pes pe gindes čerdino putardipe pala privatne, pačavne thaj hačarde podatkura e dženuresko džuvdipesko, bizo lesko mukipe, save šaj te ciknjiven jal themeski ladžaven o dženo pe savo djinaven pen.

Frejping (složenica: Facebook i rape, eng. – porravipe)

Djinavel astardipe e podatkurengo thaj azbipe e averutne nalogesko pe amalikane mreža (Facebook, Tweeter, Instagram thaj aver), thaj dipe e porukako savi si la majbut džungalo thaj ladžavno istardipe, sar vi uladipe thaj khosipe e istardipengo ande nalogo, bizo mukipe jal džanglipe e dženesko savo si vlasniko pala gova nalogo.

Dising / Ciknjaripe (dissing, eng. – ciknjaripe, kritikako dipe) jal Denigracija / Phukavimata (denigration, eng. – phukavimata, phukavipe)

Buhljaripe bilače informacijenge e cidavnese e privatniknane porukenca, themeske posturenca jal ande res pala neve čerde sajtura sar bi džungavena e reputacijese / e pačavipese jal e relacijenge save gova dženo si les e avrere manušenca.

Ačhavutnipe (exclusion, eng. – ačhavutnipe)

Butivarni forma pala digitalno tangaripe kana o dženo e gindesa thaj sajekh ačhavel pes, xutljarel pes jal ačhavel pes andari aktivitetura e khetanipeske ande savi perel jal godjaverel / mangel te perel.

Zuralipe e korkorodukhavipesko (encouraging self-harm, eng.)

Jekh e majdaravnendar, thaj šaj te phenen majdaravni forma e digitalnesko tangaripesko ande savi si o dženo, pe pravilo ando riziko, kaj zuralel te čerel peski bilače, dukhavel pes jal mudarel pes.

REFERENCA

1. Livingstone S, Blum-Ross A. Parenting for a digital future. New York: Oxford University Press: 2020
2. United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (Internet). Geneva General Comment on children's rights in relation to the digital environment. Available from: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/GCChildrensRightsRelationDigitalEnvironment.aspx>
3. Council of Europe. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021). March 2016. Available from: <https://edoc.coe.int/en/children-s-rights/7207-council-of-europe-strategy-for-the-rights-of-the-child-2016-2021.html>
4. Information disorder [Internet]. Council of Europe, Freedom of Expression. [cited 2021 Oct]. Pristupljeno na: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/information-disorder>
5. Ciboci L, Kanizaj I, Labaš D, Osmančević L. Obitelj i izazovi novih medija. Zagreb: Društvo za komunikacijsku i medijsku kulturu (DKMK): 2018
6. Media Literacy Index:
Available at: https://osis.bg/wp-content/uploads/2021/03/MediaLiteracyIndex2021_ENG.pdf
7. Analiza Medijskog Sektora U Crnoj Gori. Council of Europe [Internet]. [cited 2021 Oct]. Pristupljeno na: <https://rm.coe.int/analiza-medijskog-sektora-u-crnoj-gori-sa/16807b4d7d>
8. UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
9. ibid.
10. ibid.
11. Stavovi građana Crne Gore o dezinformacijama i teorijama zavjere o koronavirusu i vakcinama, jun 2021. Pristupljeno na: https://www.unicef.org/montenegro/sites/unicef.org/montenegro/files/2021-06/lektorisano.IPSOS%20Conspiracy%20theories%20izvjestaj_FINAL%20MNE%20SAJT%20%28002%29_0.pdf
12. ibid.
13. Morgan (1956), navedeno prema: Nikola Rot (2008). Osnovi socijalne psihologije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, str. 316-320.
14. Potter, W. James. Media Literacy. SAGE Publications, 2013. str. 25-27.
15. Fake news glossary: Top 10 words to know [Internet]. BBC Bitesize. BBC; 2020 [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/zf89vwx>
16. ibid.
17. Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Aral (2018). The spread of true and false news online. Science, Vol. 359, Issue 6380, pp. 11461151.
18. Peter Dizikes | MIT News Office. Study: On Twitter, false news travels faster than true stories [Internet]. MIT News | Massachusetts Institute of Technology. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://news.mit.edu/2018/study-twitter-false-news-travels-faster-true-stories-0308>
19. Information disorder [Internet]. Council of Europe, Freedom of Expression. [cited 2021 Oct]. Pristupljeno na: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/information-disorder>

20. Sandra Moriarty, Nancy Mitchell, William Wells, *Advertising & IMC: Principles and Practices*, Pearson, Boston, 2012, XX
21. *ibid.*
22. UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
23. What is the impact of advertising on kids? [Internet]. Common Sense Media: Ratings, reviews, and advice. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.commonsensemedia.org/marketing-to-kids/what-is-the-impact-of-advertising-on-kids>
24. W. James Potter, *Media Literacy*, Sage, Los Angeles, 2016, 81.
25. UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
26. Why YouTube stars are more influential than traditional celebrities [Internet]. Google. Google; [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.thinkwithgoogle.com/marketing-strategies/video/youtube-stars-influence>
27. UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
28. Ciboci L, Labaš D. Influenceri i njihova uloga u životima djece i mladih. Zagreb. Agencija za elektroničke medije i Ured UNICEF-a za Hrvatsku. April 2021.
29. UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
30. *ibid.*
31. Laura E. B., (2015) *“Dječja razvojna psihologija”*, prevod 8. izdanja, Zagreb: Naklada Slap.
32. *Ibid.*
33. UNICEF Srbija. Rad na eliminaciji stigme i diskriminacije, Modul 11. 2019. Elektronsko izdanje, pristupljeno na: https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/019-09/modul_11.pdf
34. Nikola Rot (2008). Osnovi socijalne psihologije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, str. 419.
35. Ričard Dajer: „Uloga stereotipa“, u Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević (ur.) *Moć i mediji*. Centar za medije i komunikacije Fakulteta za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd 2012, str. 239-248.
36. Popa: Rodno nasilje pogoršano pandemijom koronavirusa (Internet). Vijesti.me. Pristupljeno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/489037/popa-rodno-zasnovano-nasilje-najzastupljeniji-vid-povrede-ljudskih-prava-u-crnoj-gori>
37. Preporuka CM/Rec(2019)1 Komiteta ministara državama članicama o sprečavanju i borbi protiv seksizma (Internet). Rodnaravnopravnost.gov.rs. Pristupljeno na: <https://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2019-09/Preporuka%20Komiteta%20ministara%20dr%C5%BEavama%20%C4%8Dlanicama%20o%20spre%C4%8Davanju%20i%20borbi%20protiv%20seksizma.pdf>
38. Писма са села којег више нема: Алапача (Internet). www.in4s.net. Pristupljeno na: <https://www.in4s.net/pisma-sa-sela-kojeg-visee-nema-alapaca/>

39. Funkcioneri DF-a iznijeli primitivne uvrede na račun poslanice Vuksanović Stanković (Internet). www.cdm.me. Pristupljeno na: <https://www.cdm.me/politika/funkcioneri-df-a-iznijeli-primitivne-uvrede-na-racun-poslanice-vuksanovic-stankovic/>

40. Političari da budu oprezniji u izjavama (Internet). <https://www.ombudsman.co.me>. Pristupljeno na: <https://www.ombudsman.co.me/diskriminacija/34697.news.html>

41. Leinbach, M. D., Fagot, B. I. (1993). Categorical habituation to male and female faces: Gender schematic processing in infancy. *Infant Behavior and Development*, 16: 317-332. Navedeno: Djukanović, B., Filipović, S. (2013) U dvosmernom ogledaju

42. Marjorie Rhodes Associate Professor of Psychology. Combatting stereotypes: How to talk to your children [Internet]. *The Conversation*. 2021 [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://theconversation.com/combating-stereotypes-how-to-talk-to-your-children-71929>

43. The good childhood report [Internet]. The Children's Society. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.childrenssociety.org.uk/good-childhood>

BIBLIOGRAFIJA

- » Livingstone S, Blum-Ross A. Parenting for a digital future. New York: Oxford University Press: 2020
- » United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (Internet). Geneva General Comment on children's rights in relation to the digital environment. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CRC/Pages/GCChildrensRightsRelationDigitalEnvironment.aspx>
- » Council of Europe. Council of Europe Strategy for the Rights of the Child (2016-2021). March 2016. Pristupljeno na: <https://edoc.coe.int/en/children-s-rights/7207-council-of-europe-strategy-for-the-rights-of-the-child-2016-2021.html>
- » Information disorder [Internet]. Council of Europe, Freedom of Expression. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/information-disorder>
- » Ciboci L, Kanizaj I, Labaš D, Osmančević L. Obitelj i izazovi novih medija. Zagreb: Društvo za komunikacijsku i medijsku kulturu (DKMK): 2018
- » Ciboci L, Labaš D. Influenceri i njihova uloga u životima djece i mladih. Zagreb. Agencija za elektroničke medije i Ured UNICEF-a za Hrvatsku. April 2021.
- » Media Literacy Index: Available at: https://osis.bg/wp-content/uploads/2021/03/MediaLiteracyIndex2021_ENG.pdf
- » Analiza Medijskog Sektora U Crnoj Gori. Council of Europe [Internet]. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://rm.coe.int/analiza-medijskog-sektora-u-crnoj-gori-sa/16807b4d7d>
- » UNICEF, Agencija za elektronske medije Crne Gore, Ipsos. *Djeca, roditelji i mediji u Crnoj Gori*. Novembar 2018. Pristupljeno na: <https://www.medijskapismenost.me/wp-content/uploads/2018/11/Istra%C5%BEivanje-Djeca-roditelji-i-mediji-12.11.2018.pdf>
- » Stavovi građana Crne Gore o dezinformacijama i teorijama zavjere o koronavirusu i vakcinama, jun 2021. Pristupljeno na: https://www.unicef.org/montenegro/sites/unicef.org.montenegro/files/021-06/lektorisano.IPSOS%20Conspiracy%20theories%20izvjestaj_FINAL%20MNE%20SAJT%20%28002%29_0.pdf
- » Morgan (1956), navedeno prema: Nikola Rot (2008). Osnovi socijalne psihologije. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, str. 316-320.
- » Potter, W. James. Media Literacy. SAGE Publications, 2013.
- » Fake news glossary: Top 10 words to know [Internet]. BBC Bitesize. BBC; 2020 [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/articles/zf89vwx>

- » Soroush Vosoughi, Deb Roy, Sinan Aral (2018). The spread of true and false news online. *Science*, Vol. 359, Issue 6380
- » Peter Dizikes | MIT News O ce. Study: On Twitter, false news travels faster than true stories [Internet]. MIT News | Massachusetts Institute of Technology. [citirano 2021Nov30]. Pristupljeno na: <https://news.mit.edu/2018/study-twitter-false-news-travels-faster-true-stories-0308>
- » Sandra Moriarty, Nancy Mitchell, William Wells, *Advertising & IMC: Principles and Practices*, Pearson, Boston, 2012, XX
- » What is the impact of advertising on kids? [Internet]. Common Sense Media: Ratings, reviews, and advice. [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.commonsensemedia.org/marketing-to-kids/what-is-the-impact-of-advertising-on-kids>
- » Why YouTube stars are more influential than traditional celebrities [Internet]. Google. Google; [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://www.thinkwithgoogle.com/marketing-strategies/video/youtube-stars-influence>
- » Laura E. B., (2015) *„Dječja razvojna psihologija“*, prevod 8. izdanja, Zagreb: Naklada Slap.
- » UNICEF Srbija. Rad na eliminaciji stigme i diskriminacije, Modul 11. 2019. Elektronsko izdanje, pristupljeno na: https://www.unicef.org/serbia/sites/unicef.org.serbia/files/019-09/modul_11.pdf
- » Nikola Rot (2008). *Osnovi socijalne psihologije*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd
- » Ričard Dajer: „Uloga stereotipa“, u Jovan Čekić i Jelisaveta Blagojević (ur.) *Moć i mediji*. Centar za medije i komunikacije Fakulteta za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, Beograd 2012
- » Popa: Rodno nasilje pogoršano pandemijom koronavirusa (Internet). *Vijesti.me*. Pristupljeno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/politika/489037/popa-rodno-zasnovano-nasilje-najzastupljaniji-vid-povrede-ljudskih-prava-u-crnoj-gori>
- » Leinbach, M. D., Fagot, B. I. (1993). Categorical habituation to male and female faces: Gender schematic processing in infancy. *Infant Behavior and Development*, 16: 317- 332. Navedeno: Djukanović, B., Filipović, S. (2013) U dvosmernom ogledaju
- » Marjorie Rhodes Associate Professor of Psychology. *Combatting stereotypes: How to talk to your children* [Internet]. *The Conversation*. 2021 [citirano 2021 okt]. Pristupljeno na: <https://theconversation.com/combating-stereotypes-how-to-talk-to-your-children-71929>
- » The good childhood report [Internet]. *The Children’s Society*. [citirano 2021okt]. Pristupljeno na: <https://www.childrenssociety.org.uk/good-childhood>
- » Stjuart I., Džoins V., (2011) *„Savremena transakciona analiza“*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- » Stajner K., (2007) *„Školovanje srca, učenje emocionalne pismenosti“*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- » Stiven K., (2014) *„Živeti bez igara, dramski trougao u međuljudskim odnosima“*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- » Tomas A. H., (2011) *„Ja sam OK, ti si OK, Transakciona analiza Ja TI odnisa“*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- » Bern E. (2003) *„Kuju igru igraš“*, Beograd: Beoknjiga.
- » Sandra Nj., Dejvid Dž., (2011) *„Transakciona analiza u učionici, kako upravljati ponašanjem“*, Novi Sad, Psihopolis institut.
- » Mjurijel Dž., Doroti. Dž. (2008) *„Životni pobednik, svi smo rođeni za uspeh“*, Novi Sad: Psihopolis institut.

**MEDIJAKO THAJ
DIGITALNO**

siklisse